

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Економіко-правовий факультет

Кафедра загальноправових дисциплін і міжнародного права

О.Д. ГРИНЬ
О.І. ДОНЧЕНКО

ПРАВознавство

Навчальний посібник

Одеса
Фенікс
2016

УДК 34 (042.4)
ББК 67я7
Д 679

*Рекомендовано Вченою радою ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 9 від 31 травня 2016 року*

Автори:

О. Д. Гринь – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін і міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова

О. І. Донченко – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін і міжнародного права ОНУ імені І. І. Мечникова

Рецензенти:

Аленін Ю. П. – д. ю. н., професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, завідувач кафедри кримінального процесу НУ «Одеська юридична академія».

Пашковський М. І. – к. ю. н., доцент, завідувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин НУ «Одеська юридична академія».

Плавич В. П. – к. ю. н., д. ф. н., професор, завідувач кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права ОНУ ім. І. І. Мечникова

Швидченко І. Г. – к. ю. н., доцент, голова Циклової комісії з правових дисциплін Одеського державного екологічного університету.

Правознавство : навч. посіб. / О. Д. Гринь, О. І. Донченко. — Одеса: Фенікс, 2016. — 206 с.

Навчальний посібник має на меті надання допомоги студентам неюридичних спеціальностей ОНУ ім. І. І. Мечникова у вивченні курсу «Правознавство». Містить загальні положення з основ теорії держави та права, загальні засади конституційного, цивільного, сімейного, трудового, адміністративного та кримінального законодавства та учбову і нормативну літературу до вивчення курсу.

Навчальний посібник розрахований на студентів неюридичних спеціальностей ОНУ ім. І. І. Мечникова, які вивчають Правознавство згідно з учбовим планом і відповідає структурному змісту навчальної програми з «Правознавства».

ЗМІСТ

Вступ	7
--------------	----------

Розділ 1 ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАВА

Тема 1. Основні закономірності виникнення та розвитку держави

Влада й соціальні норми в первісносуспільному ладі. Виникнення держави	10
Основні теорії виникнення держави	11
Поняття та ознаки держави	15
Функції держави	16
Правова держава та громадянське суспільство	17
Форма державного правління	22
Форма державного (територіального) устрою	25
Форма державного (політичного) режиму	27

Тема 2. Право як засіб соціального регулювання

Поняття та види соціальних норм	30
Поняття та ознаки права	31
Функції права	33
Джерела (форми) права	34
Система права	36
Правовідносини, їх визначення та структура	38
Поняття законності та правопорядку. Гарантії законності	40
Поняття правомірної поведінки	42
Правопорушення та юридична відповідальність	43

РОЗДІЛ 2 ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Тема 3. Система органів влади в Україні

Конституція України – основний закон України	51
Загальні засади конституційного ладу	54
Законодавча влада в Україні	55
Виконавча влада в Україні	61
Судова влада в Україні	63
Президент України	67
Органи місцевого самоврядування в Україні	70

Тема 4. Правовий статус людини та громадянина

Конституційно-правовий статус людини та громадянина	74
Конституційні права, свободи та обов'язки людини та громадянина України	76
Підстави виникнення та втрати громадянства України	83
Безпосередня та представницька демократія в Україні	88

РОЗДІЛ 3 ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА

Тема 5. Основи цивільного законодавства України

Загальна характеристика цивільного кодексу	94
Фізичні особи як суб'єкти цивільного права	96
Юридичної особи як суб'єкти цивільного права	102
Особисті немайнові права фізичної особи	104
Право власності	105
Загальні положення зобов'язального права	107
Спадкове право	110

Тема 6. Основи сімейного законодавства України

Загальна характеристика сімейного кодексу	115
Поняття шлюбу, умови й порядок його укладення	116
Припинення шлюбу	118
Права та обов'язки подружжя	121
Шлюбний договір	124

Тема 7. Основи трудового законодавства України

Загальна характеристика джерел трудового права	127
Колективний договір	130
Трудовий договір	132
Робочий час	138
Час відпочинку	141
Трудова дисципліна	144
Охорона праці	145

Тема 8. Основи адміністративного права України

Адміністративне право як галузь права	150
Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення	152
Поняття та ознаки адміністративного правопорушення	154
Склад адміністративного правопорушення	155
Види адміністративних стягнень	161
Адміністративна відповідальність неповнолітніх	164

Тема 9. Основи кримінального законодавства України

Загальна характеристика Кримінального кодексу України	168
Поняття, ознаки та склад злочину	170
Обставини, які виключають злочинність діяння	176

Звільнення від кримінальної відповідальності	179
Покарання та його види	180
Звільнення від покарання та його відбування	183
Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх	185
Словник термінів і визначень	189
Рекомендована література	194
Інформаційні ресурси	205

ВСТУП

Складний період становлення України як правової держави та проголошення владою курсу до Європейської інтеграції потребують високої освіченості громадян, адже відомо, що збудувати правову державу без розвинутого громадянського суспільства неможливо. Держава та суспільство зацікавлені в підвищенні рівня правосвідомості громадя і, як наслідок, належного рівня правової культури населення. Вагому роль у процесі розповсюдження юридичних знань серед населення, поваги до прав людини та законів відіграє саме якість правового виховання молоді в навчальних закладах.

«Правознавство» – це навчальна дисципліна, яка викладається майже на всіх неюридичних факультетах ОНУ ім. І. І. Мечникова за багатьма спеціальностями підготовки та вбирає в себе вивчення таких складних категорій, як держава, право, правовідносини, юридична відповідальність, основні положення деяких галузей права тощо.

Студенти мають добре уявляти собі: що таке держава; за яким принципом побудована влада; розрізняти держави за їхньою формою правління, територіального устрою, політичного режиму; коли закон втрачає юридичну силу; які права та обов'язки мають людина та громадянин; особливості правового регулювання сімейних, цивільних, трудових правовідносин. Також «Правознавство» як навчальна дисципліна допомагає майбутнім спеціалістам працювати з першоджерелами та навчальною літературою; орієнтуватися в законодавстві України, слідкувати за внесенням змін і доповнень у відповідні нормативно-правові акти, користуватися такими офіційними виданнями як «Відомості Верховної Ради», «Офіційний вісник України», «Урядовий кур'єр». Усе вищезазначене дозволить майбутнім спеціалістам застосовувати юридичну термінологію та інструментарій у практичній діяльності, орієнтуватись у реаліях сучасного політико-правового устрою України.

Таким чином придбання необхідних теоретичних знань із «Правознавства» має вкрай важливе значення, вони знадобляться не тільки в професійній діяльності, а й у процесі життєдіяльності та спілкування з іншими людьми в суспільстві.

Метою дисципліни є опанування студентами системи правових знань, що вимагається реаліями сучасного розвитку суспільства, об'єктивністю подальшого зміцнення правових основ державного та суспільного життя, суворого та неухильного дотримання чинного законодавства, виховання в майбутніх спеціалістів непримиренності до недоліків і правопорушень, дбайливого ставлення до інтересів суспільства та держави, прав і свобод громадян.

Завданнями дисципліни є:

- озброєння студентів знаннями основних правових положень і категорій, що стосуються їх професійної діяльності;

- вироблення в них практичних навичок із реалізації норм чинного законодавства, вміння орієнтуватися в нормативних джерелах, приймати в процесі виконання професійних обов'язків високоефективні оптимальні управлінські рішення; привити почуття поваги до закону, його неухильного дотримання й виконання.

«Правознавство» являє собою досить складну навчальну дисципліну, це обумовлено великим обсягом матеріалу, який мають засвоїти студенти. Крім того, для студентів неюридичного спрямування досить складно опанувати юридичну термінологію та конструкції. Отже, в процесі вивчення курсу принципову роль відіграють лекційні заняття, у рамках яких студенти за допомогою викладача знайомляться з найважливішими положеннями права та можуть зорієнтуватись у розумінні складних дискусійних тем і питань. Більш поглибленому вивченню та засвоєнню матеріалу сприяють практичні заняття, основний час яких присвячується розв'язанню задач із основ права та написанню тестових контрольних робіт. Для якісного вивчення та закріплення матеріалу вкрай необхідною є наполеглива самостійна робота студента.

Даний навчальний посібник підготовлений відповідно до навчальної програми з «Правознавства» та має на меті надати допомогу студентам неюридичних факультетів ОНУ ім. І. І. Мечникова у вивченні курсу «Правознавство». Він є основою, орієнтиром у підготовці до семінарських занять і складання заліку, оскільки навчальний матеріал викладений із урахуванням узагальнень законодавства та юридичної практики. Навчальний посібник складається з трьох розділів, зміст яких послідовно та логічно розкриває основні, фундаментальні засади галузевого законодавства. Неможливо зрозуміти та вивчити матеріал фрагментарно, не розібравшись у загальних теоретичних питаннях і явищах. Так, порядок укладання, зміст, наслідки й узагалі значення трудового договору в діяльності людини неможливо зрозуміти без звернення до поняття права в об'єктивному та суб'єктивному розумінні, поняття закону та законодавства, суб'єктів права, тобто тих категорій, які розглядаються в першому розділі даного конспекту лекцій. Але вивчити все напам'ять неможливо, та в цьому немає ніякої необхідності, особливо стосовно галузевого законодавства. Студенту важливо навчитися користуватися відповідними Законами України та кодексами. Тому навчальний посібник побудований таким чином, щоб допомогти студентам у цьому. Зокрема, в процесі розкриття питання в дужках вказується стаття, в якій закріплено те чи інше положення й студент може звернутися до відповідного нормативно-правового акту, а це сприяє найкращому розумінню та засвоєнню матеріалу. Адже в процесі професійної діяльності особа, опинившись в будь-якій конфліктній ситуації, має з'ясувати, який нормативно-правовий акт вирішить конфлікт, де його знайти і як ним користуватися.

Задля полегшеного структурованого опанування навчальною дисципліною студенти мають користуватися додатковою учбовою та нормативною літературою, яка пропонується після кожної теми.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Тема 1. Основні закономірності виникнення та розвитку держави

Влада та соціальні норми в первісносуспільному ладі. Виникнення держави

Виникнення держави обумовлене економічним розвитком, переходом суспільства до виробничої економіки, тобто до землеробства, тваринництва, ремісничої діяльності, торгівлі, що вимагало особливого апарату управління. Поряд із цим утворення держав у різних народів має свої специфічні умови. Так, у римлян процес утворення держави був прискорений боротьбою плебеїв проти патриціїв; у германців – завоюванням чужих територій; у інших народів – процесом ліквідації імперій, колоній, багатонаціональних держав, а також особливостями різних внутрішніх протиріч.

Виникненню держави передувало первісносуспільний лад, у якому економічною основою трудової діяльності була загальна власність на знаряддя й засоби виробництва. Присвоєння та споживання видобутих ресурсів носили колективний характер. Суб'єктами виробництва та привласнення були окремі групи людей, об'єднаних кровноспорідненими зв'язками в роди та племена.

У первісносуспільному ладі виробництво носило примітивний характер. Влада та, як наслідок, експлуатація людини людиною в таких історико-економічних умовах була неможливою. У таких практично рівних умовах співіснування людині не було необхідності створювати норми, які б регулювали її взаємини зі суспільством. Але відсутність необхідності в нормах права не вказує на те, що в первісному суспільстві взагалі були відсутні соціальні норми. Взаємини між індивідами регулювалися першими звичаями, примітивними нормами моралі та релігійними догмами.

Удосконалення знарядь виробництва й супутніх йому змін у способі добування засобів для підтримання життя, поділ праці на землеробську та скотарську, виділення ремесел, поява людей, які не займаються виробництвом, а тільки обміном, – усе це дозволило людині збільшити виробництво продукції, необхідної для задоволення своїх нагальних потреб. Це призвело до утворення приватної власності, накопичення капіталу, виникнення влади, підпорядкування, експлуатації та, як наслідок, виникнення права й держави. Але слід звернути увагу на те, що серед науковців досі немає чіткої відповіді на запитання, як виникла держава.

У цілому виникнення перших міст - держав відносять до 4–3 тисячоліть до н. е. Поняття «держава» введено в науковий обіг Н. Макіавеллі в XVIII ст., який, використовуючи термін «*stato*», об'єднав поняття «республіка» та «єдиновладне правління».

Основні теорії походження держави

Різноманітність теорій походження держави та права пояснюється тим, що вони виникали в різний час і обумовлені тими життєвими умовами та обставинами, в яких перебували їхні автори. Тому існують теорії, які намагаються довести неможливість пізнання закономірностей виникнення держави та права, які вважають, що держава й право – явища вічні, властиві кожному суспільству. Отже, в науці існують такі теорії:

- *теологічна теорія (teos – бог)*. Згідно з даним поглядом, держава є результатом прояву божественної волі, практичним втіленням влади Бога на землі. На думку богословів, будь-яка світська влада похідна від влади церкви, влади релігійних організацій, а народ повинен беззаперечно підкорятися всім велінням державної волі, яка є продовженням волі божественної. Правитель держави є представником Бога на Землі, тому неприпустима революційна зміна влади. Через ці же причини закони монарха – обов'язкові для виконання.

Теологічна теорія – одна з найдавніших і має недоліки, зокрема, не описує конкретні шляхи прояву божественної волі. Сама держава залежить від волі Божої, яка проявляється у впливі через церкву та релігійні інститути в суспільстві. Цю теорію не можна спростувати так само, як не можна довести, оскільки це – питання віри. Широке поширення вона отримала при феодалізмі, хоча і нині ця концепція представляє офіційну доктрину Ватикана. Яскравим представником цієї теорії був Фома Аквінський;

- *патріархальна теорія*. За твердженням представників цієї теорії, держава – найкраща форма людського спілкування з метою досягнення загального блага. Це своєрідна сім'я, яка з часом розрослася. Влада монарха – природне продовження влади батька (патріарха), який піклується про членів своєї сім'ї та забезпечує слухняність. Також, як і в теологічній теорії, не допускається зміна влади революційним шляхом, і закони монарха (вказівки глави сімейства) обов'язкові для виконання.

Недоліки цієї теорії проявляються в тому, що історично не обгрунтована поява жодної держави внаслідок розростання сім'ї. Навпаки – патріархальна сім'я з'являється в суспільстві з моменту розпаду первісносуспільного ладу, появи в суспільстві класів, зародження зачатків держави. До того ж, зв'язки в патріархальній сім'ї, в результаті швидкого розростання, втрачаються. Представниками цієї теорії були Аристотель, Фільмер, Михайлівський;

- *договірна теорія (теорія суспільного договору)*. На думку представників цієї теорії, держава виникла в результаті суспільного договору про правила спільного проживання. В додержавному стані люди жили відповідно до своїх природних прав, але не існувало влади, здатної захистити людину, гарантувати її право на життя, честь, гідність і власність. Для усунення такого соціального недоліку люди об'єдналися й уклали договір про те, що частину своїх прав, властивих їм від народження, вони передають державі як органу, який представляє їх загальні інтереси, а держава, в свою чергу, зобов'язується забезпечити права людини. Якщо ж ці права порушуються, то народ набуває право на революцію. Ці положення знайшли своє відображення в

ряді Конституцій демократичних держав. Відповідно до даної теорії громадяни мають право на революційну зміну влади у випадку, якщо держава не захищає їх права та законні інтереси.

Недоліки теорії полягають у тому, що важко собі уявити, щоб велика кількість людей зібралися разом і досягли компромісу з приводу створення держави, досягли єдиної точки зору для вирішення протиріч між ними. Представниками договірної теорії були Спіноза, Т. Гоббс, Д. Локк, Ж. - Ж. Руссо, Г. Гроцій, А. Н. Радіщев;

- *теорія насильства*. Прихильники цієї теорії стверджують, що держава виникла як результат насильства, шляхом завоювання слабких і беззахисних племен сильнішими й організованішими. На думку представників даної теорії, держава більше потрібна слабким племенам, ніж сильним. Будучи інструментом організації та управлінського впливу завойовників, держава стає потужним засобом захисту завойованих від можливих посягань із боку інших племен. Теорія проповідувала культ насильства, завоювання та поневолення.

Недоліки теорії полягають у тому, що для виникнення держави та права необхідно не тільки завоювання одного племені іншим, що звісно мало місце в історії людства, а й виникнення внутрішніх умов у цих народів, племен для створення держави. Не враховується економічний фактор, оскільки для виникнення держави необхідний такий рівень економічного розвитку суспільства, який дозволив би утримувати державний апарат.

Представниками цієї теорії були – Дюрінг, Гумплович, Каутський;

- *психологічна теорія*. Виникнення держави пояснюється властивостями людської психіки, потребою індивіда жити в колективі, його прагненням до пошуку авторитету, тобто такої людини, яка завдяки закладеними від природи якостями здатна керувати, а інші схильні підкорятися. Для обґрунтування своєї ідеї прихильники цієї теорії посилаються на історичні приклади залежності людської свідомості від авторитету вождів, релігійних і політичних діячів, царів, королів та інших лідерів.

Та все ж таки властивості людської психіки впливають на вчинки людини, але ще більше впливають на психіку людини навколишнє середовище (економічні та соціальні умови). Яскравий представник цієї теорії – Л. І. Петражицький;

- *органічна*. Ця теорія з'явилася в ХІХ ст. Вона була заснована на теорії еволюції тваринного світу Чарльза Дарвіна, але подібні думки висловлювалися ще в давнину, зокрема Платон порівнював державу з людським організмом. Ця теорія взяла за основу біологічні закономірності розвитку тваринного світу: природний відбір; міжвидова та міжкласова боротьба; процес еволюції тощо.

Відповідно до цієї теорії – людське суспільство виникає та розвивається від нижчих форм до вищих. Подальший розвиток призводить до об'єднання людей у єдиний організм – державу, в якій уряд виконує функції мозку, нижчі класи виконують роботу, пов'язану з реалізацією внутрішніх функцій держави, а панівні класи покликані виконувати зовнішні функції (оборона, напад).

Ця теорія також не позбавлена недоліків, оскільки не можна пояснити еволюцію тваринного світу, виходячи лише з законів фізики та хімії, також неможливо за допомогою біологічних законів пояснити виникнення та розвиток суспільства, держави, права. Представниками цієї теорії були -Спенсер, Ербе;

- *історико - матеріалістична теорія (марксистсько - ленінська)*. Першим її висунув Морган, а розвинули й детально обґрунтували – Маркс і Енгельс. Суть її полягає в тому, що держава є результатом розвитку первісного суспільства та, перш за все, розвитку економічного, який обумовлює не тільки розвиток виробничих сил і відносин, а й розвиток соціальної структури, тобто появу соціальних груп, класів тощо. Існують два основних підходи до характеристики даної теорії:

а) розвиток економічних відносин у суспільстві призвів до його розшарування на багатих і бідних, після чого клас багатих, прагнучи закріпити своє панівне становище, створює державу;

б) розвиток економічних відносин ускладнило саме суспільство, що зажадало виникнення нових механізмів управління цим суспільством, яким і стала держава.

Поняття та ознаки держави

Держава – владно-політична організація суспільства, що володіє державним суверенітетом, спеціальним апаратом державного управління та примусу й установлює правовий порядок на певній території.

Держава відрізняється від інших організацій, що входять в політичну систему суспільства, і тому слід звернути увагу на наступні ознаки:

- держава є територіальною організацією населення. Територія держави має чітко визначені зовнішні кордони, а всередині поділена на адміністративно-територіальні одиниці. Родоплеменні громади теж мали свою територію та межі, проте ці кордони були досить умовні, а внутрішньо-територіальний поділ був відсутній;

- наявність апарату управління, що здійснює публічну владу. В родоплеменній громаді влада здійснювалася самими общинниками, управління не було закріплено за особливим прошарком населення. Для держави характерна наявність публічної влади, побудованої за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки, які не тільки видають закони й приймають інші рішення, але й виконують їх, контролюють їх дотримання громадянами та організаціями, а в необхідних випадках застосовують заходи державного примусу;

- державна казна. Утримання державного апарату, належне виконання всіх покладених на органи влади функцій неможливо без його фінансування з державної казни, яка поповнюється за рахунок стягування податків та інших обов'язкових зборів із населення;

- єдина система законодавства та всеохоплюючий характер актів держави. Держава видає закони та підзаконні акти, які мають вищу юридичну силу й містять норми права. Правотворчість – виняткова прерогатива держави. Закони та інші підзаконні акти, видані державними органами, діють на всій території держави та є обов'язковими до виконання для всіх громадян і організацій. У всіх державах установа відповідна ієрархія нормативних актів, у яких Конституція – Основний закон держави має найвищу юридичну силу по відношенню до інших законів і підзаконних актів;

- державний суверенітет, під яким прийнято розуміти властиве державі верховенство влади на своїй території та незалежність у міжнародних відносинах.

Це – основні ознаки держави, та їх перелік звісно не є вичерпаним. Деякі автори виділяють ще деякі додаткові ознаки держави: наявність державної мови, державної символіки, столиці держави тощо.

Функції держави

Функції держави – це основні напрямки його діяльності, в яких виражається й конкретизуються його сутність і соціальне призначення.

У науці запропоновано чимало підстав для їх класифікації. До основних критеріїв можна віднести такі:

За тривалістю дії функції держави поділяють на постійні та тимчасові. Постійні виконуються державою протягом тривалого часу й найчастіше властиві державі на багатьох стадіях її існування. *Тимчасові* функції зумовлені специфікою суспільного розвитку на певних історичних етапах і мірою зникнення такої специфіки втрачають своє значення.

За значимістю для діяльності державного механізму функції держави можна поділити на основні (головні) та другорядні (похідні, допоміжні). До основних функцій слід віднести функції, що мають пріоритетне значення на

конкретному етапі розвитку суспільства (економічна, соціальна, екологічна функції). До *другорядних* слід віднести функції, що мають супутній, допоміжний або обслуговуючий характер. Так, функцію оподаткування та фінансового контролю можна вважати допоміжною щодо економічної, соціальної функцій, а також щодо функції забезпечення законності та правопорядку.

За формами діяльності, що ґрунтуються на засаді розподілу влади, функції держави можна поділити на *законотворчі, управлінські та судові (правоохоронні)*. Ця класифікація відбиває механізм реалізації державної влади. Кожна з вказаних функцій здійснюється, зазвичай, сукупністю державних органів, що належать до однієї з гілок влади – законодавчої, виконавчої або судової. Іноді окремо виділяють *контрольно-наглядову функцію*, яка реалізується різноманітними правоохоронними органами, які здійснюють державний нагляд і контроль за законністю.

Загальноприйнятою є класифікація функцій держави за сферами діяльності на *внутрішні та зовнішні*. *Внутрішні* функції характеризують основні напрями діяльності, мету й завдання держави всередині країни, а *зовнішні* розкривають специфіку його інтересів, спрямованість його діяльності в міждержавних відносинах, у міжнародному спілкуванні. Внутрішні та зовнішні функції держави взаємопов'язані між собою, діють у певній єдності, доповнюючи одна одну.

Правова держава та громадянське суспільство

Правова держава – це така організація політичної влади, яка створює умови для якнайповнішого забезпечення та гарантування прав і свобод людини й громадянина; це держава, в якій людина, її життя, честь, гідність і власність – найвищі соціальні цінності, а влада функціонує на демократичних засадах.

Окрім звичайних ознак, притаманних будь-якій державі, правова держава,

як вища форма політичного буття, що виробило людство, має низку специфічних засад, на підвалинах яких будується його функціонування в усіх сферах суспільного життя. До таких відносяться:

- зв'язок держави з правом. Це означає, що держава, всі її органи та посадовці в своїй діяльності повинні бути підпорядковані правовим приписам, діяти в межах Конституції та прийнятих відповідно до неї актів законодавства;

- взаємна відповідальність особистості та держави. Це є своєрідним способом обмеження політичної влади, який виражає відношення між державою як носієм політичної влади та громадянином як активним учасником у процесі її здійснення. За допомогою закону держава повинна брати на себе зобов'язання, що забезпечують справедливість і рівність у взаємовідносинах із громадянами та об'єднаннями громадян. На тих же правових засадах будується й відповідальність особистості перед державою. Застосування державного примусу повинне мати правовий характер, не порушувати міри свободи особистості, відповідати тяжкості скоєного правопорушення;

- розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову полягає в затвердженні політичної свободи, забезпеченні законності та усуненні зловживань із боку будь-якої соціальної групи, установи або окремої особи шляхом розподілу державної влади на законодавчу (обирається народом і покликана виробляти стратегію розвитку суспільства шляхом ухвалення законів); виконавчу (призначається представницьким органом влади й займається реалізацією законів і оперативно-господарською діяльністю); судову (виступає гарантом відновлення порушених прав, справедливого покарання винних). Причому, кожна з цих видів влади є самостійною та взаємостримувальною, кожна з них повинна здійснювати свої функції за допомогою особливої системи органів у специфічних формах, установлених законом;

- панування правового закону є засадою, яка гарантує, що в правовій державі закону відводиться провідна роль у регулюванні найважливіших відносин. Але при цьому слід додати, що для правової держави властива

наявність саме правових законів, тобто законів, які закріплюють природні права людини і не суперечать їм. Історії відомо чимало випадків, коли в державі приймалися та виконувалися закони, що порушують основні права та свободи людини: закони фашистської Німеччини, наприклад, закріплювали геноцид націй за расовими, національними ознаками, політичними та релігійними переконаннями. Наявність таких законів у державі, їх виконання, певна річ, не можуть бути ознакою правової держави;

- визнання та гарантування прав і свобод людини й громадянина означає, що вихідними началами в діяльності правової держави, її законодавства є визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю. Проте права та свободи повинні бути не просто закріплені в законодавстві, а реально гарантовані. Для цього в правовій державі має бути наявна ефективна система заходів – правових, організаційних та інших, що називається правовими гарантіями, які б дозволили гарантувати права та свободи від порушень і захищати їх за допомогою спеціальної системи державних органів;

- забезпечення режиму строгої законності в державі та суспільстві – ще одна фундаментальна засада правової держави. Законність як загальна вимога неухильного дотримання чинного права поширюється не лише на правотворчість, а й інші сфери правової діяльності держави, в яких головним є вилучення з суспільного та державного життя свавілля та безконтрольності, встановлення в суспільстві міцного правопорядку.

Формування громадянського суспільства є неодмінною умовою розвитку правової держави. Правова держава виступає по відношенню до громадянського суспільства як засіб управління, ведення загальних справ, забезпечуючи порядок і громадську безпеку, як засіб досягнення компромісу між окремими соціальними, національними, релігійними групами, політичними партіями тощо. Правова держава піклується про підвищення соціально-економічного рівня громадян, здійснює політику соціальних послуг.

Для того, щоб визначитися з тим, що являє собою таке складне явище як громадянське суспільство, яке є суспільством найрозвиненішого на сьогодні

типу, необхідно визначитися, що таке суспільство взагалі та як воно співвідноситься з державою.

Суспільством можна назвати людську спільноту, створену на підставі взаємних інтересів і взаємної співпраці. Щоправда, не всяка сукупність людей є суспільством. Суспільство не є простою сукупністю індивідів.

Суспільство – це соціальна система взаємодії людей, які пов'язані між собою інтересами в сфері виробництва, обміну, споживання життєвих благ і які встановлюють межі поведінки в загальних інтересах за допомогою соціальних норм (зокрема юридичних). Кожне суспільство в конкретний історичний період має свої особливості, пов'язані зі системою економічних, соціальних, політичних, ідеологічних (духовних) рис, властивих даному суспільству.

У кожному суспільстві є свої суб'єкти соціального спілкування: особа, сім'я, клас, стан, група, нація, держава тощо. Суспільство – складна динамічна система взаємозв'язків людей, об'єднаних сімейними стосунками, груповими, становими, класовими, національними відносинами. Провідними елементами, що визначають суспільство, є власність, праця, сім'я.

Перед тим, як перейти до характеристики громадянського суспільства, відзначимо, що поняття суспільства та держави не збігаються. Перше ширше, ніж друге, бо в суспільстві крім держави є і недержавні структури (політичні партії, політичні рухи, громадські організації та об'єднання, трудові колективи). Держава є лише політична частина суспільства, його елемент.

Держава посідає в суспільстві центральне положення й відіграє в ньому домінуючу роль. За характером держави можна судити про характер усього суспільства, його суть. Держава щодо всього суспільства виступає як засіб управління, ведення загальних справ, забезпечуючи порядок і суспільну безпеку, а щодо панівного класу - нерідко як знаряддя придушення і насильства.

Хронологічні рамки суспільства та держави теж не збігаються: перше виникло раніше й має багатшу історію свого розвитку, ніж друге. Народжена суспільством, що знаходиться в постійному розвитку, держава набуває щодо

нього відносної самостійності. Причому ступінь цієї самостійності весь час змінюється й залежить від внутрішніх і зовнішніх умов їх взаємодії. У тоталітарній державі суспільство як певний соціальний організм поглинуте державою, позбавлене належної самостійності, цілком залежить від держави. Підпорядкування держави суспільству відбувається лише за умов існування правової держави та формування громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – достатньо складна категорія, що містить у собі обширний і багатий зміст. Його можна охарактеризувати як систему взаємодії вільних і рівноправних громадян держави, їх об'єднань, що добровільно сформувалися й знаходяться у відносинах конкуренції та солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, але покликаної створювати умови для їх розвитку.

Громадянське суспільство – не державно-політична, а, головним чином, соціально-економічна й особиста, приватна сфера життєдіяльності людей, їх відносин, що реально складаються між ними.

Співвідношення правової держави та громадянського суспільства полягає в тому, що держава підпорядкована суспільству, виконує лише ті функції, які впливають із природи самого суспільства. Громадянське суспільство – це вільне, демократичне, правове, цивілізоване суспільство. Громадянському суспільству властиві такі риси:

- воно не існує самостійно, поза державою, а навпаки – вони взаємопов'язані і взаємозалежні;
- йому притаманний певний пріоритет перед державою, проте воно зацікавлене в добробуті держави;
- впливає на створення та функціонування державних органів у власних інтересах;
- має право вимагати від держави захисту життя, здоров'я, безпеки громадян, не допускаючи її втручання в їх приватні інтереси;

- розвивається і взаємодіє з державою в межах права, що виступає як рівне та справедливе мірило свободи та справедливості, а не як спосіб нав'язування державної волі.

Можна вказати найзагальніші ідеї та засади, що лежать у підґрунті будь-якого громадянського суспільства, незалежно від специфіки тієї чи іншої країни. До них належать: економічна свобода, різноманіття форм власності, ринкові відносини; безумовне визнання і захист природних прав людини та громадянина; легітимність і демократичний характер влади; рівність усіх перед законом і правосуддям, надійна юридична захищеність особи; правова держава, що ґрунтується на засаді розподілу на гілки та їх взаємодії; політичний та ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції; свобода слова та друку, незалежність засобів масової інформації; невтручання держави в приватне життя громадян, їх взаємні обов'язки та відповідальність; класова злагода та національна згода; ефективна соціальна політика, що забезпечує гідний рівень життя людей.

Незайве відзначити, що перебіг формування громадянського суспільства складний і суперечливий, відрізняється тривалістю. Можна сказати, що цей перебіг не завершений у жодній із існуючих країн. Формування громадянського суспільства – одна з необхідних умов просування України шляхом економічних і правових реформ, становлення правової держави.

Конституцією України 1996 року проголошено, що Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою. Ця норма, безумовно, є прогресивною, хоч б тому, що в ній уперше за всю історію України був законодавчо закріплений термін «правова держава».

Форма державного правління

Форма держави – це особливості внутрішньої організації держави, порядок утворення й структура органів державної влади, специфіка їх

територіальної відособленості, характер взаємин один із одним і населенням, а також ті методи, які використовуються для здійснення управлінської діяльності.

Форма держави показує особливості устрою та функціонування держави й має триєдину структуру: форму правління; форму державного устрою; політичний режим.

Форма правління – це сукупність ознак, що характеризують структуру вищих органів державної влади, порядок їх утворення та особливості розподілу компетенції між ними.

За формою державного правління розрізняють два види держав: монархії та республіки.

Монархія – це форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється довічно одноосібно монархом і передається, зазвичай, у спадщину (частіше від батька до сина).

Монархічна форма правління характеризується такими ознаками: існує одноосібний глава держави, який править довічно (цар, король, шах тощо); наслідний порядок наступності; монарх є незалежним у своїй діяльності.

Розрізняють абсолютну та обмежену (конституційну) монархію.

Абсолютна монархія – це форма правління, при якій влада повністю належить одній людині (монарху) та ніякими державними органами не обмежується. Наприклад, держава Оман.

Обмежена монархія (конституційна) – це форма правління, при якій верховна державна влада розділена між монархом і представницьким органом (парламентом). Розрізняють такі види обмеженої монархії як дуалістична та парламентарна.

Дуалістична – монарх не має законодавчої влади, вона перейшла до парламенту, але він ще зосереджує в своїх руках виконавчу владу та формує уряд, відповідальний перед ним. Він має право відкладального вето щодо законів, які видаються парламентом, і правом розпуску парламенту. Наприклад, Бруней, Йорданія, Тонга.

Парламентська (парламентарна) – влада монарха символічна, і його наявність більше нагадує данину історичним традиціям. Монарх лише підписує законодавчі акти та зберігає виключно представницькі функції глави держави, а фактичним главою держави є прем'єр-міністр. Наприклад, Великобританія, Данія, Іспанія, Швеція, Японія.

Республіка – це форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний термін. У республіках діє принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Розрізняють президентську, парламентську та змішану республіки.

Президентська республіка – це форма правління, при якій верховна державна влада більшою мірою зосереджена в руках президента. Наприклад, Мексика, Російська Федерація, США, Швейцарія.

Президентська республіка характеризується наявністю таких ознак:

- вищою посадовою особою в державі виступає президент, який є главою держави та главою виконавчої влади;
- президент є Головнокомандувачем Збройних Сил;
- президент формує уряд, який йому підзвітний і підконтрольний;
- президент обирається народом на певний термін;
- президент підписує закони, прийняті парламентом, і наділений правом вето;
- президент має право розпустити парламент у випадках, передбачених законодавством.

Парламентська республіка – це форма правління, при якій верховна державна влада більшою мірою зосереджена в руках парламенту. Наприклад, Австрія, Італія, Німеччина.

Парламентська республіка характеризується наявністю таких ознак:

- уряд формується більшістю в парламенті;
- урядовці відповідальні перед парламентом;
- парламент може відправити уряд у відставку;
- президент обирається парламентом і виконує представницькі функції.

Змішана (напівпрезидентська, парламентсько-президентська, президентсько-парламентська) республіка – це форма правління, що поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республіки, наприклад, Україна.

Форма державного (територіального) устрою

Форма державного устрою – це сукупність ознак, що характеризують особливості територіального устрою держави та порядок взаємовідносин між центральними органами державної влади та органами влади на місцях, тобто внутрішня національно-територіальна організація держави, співвідношення цілого та його частин.

За формою державного устрою держави поділяються на прості й складні. До простих держав належать унітарні держави.

Унітарна держава – це держава, що характеризується єдиним адміністративно-територіальним поділом, частини якого не мають суверенітету та інших ознак державності (області в Україні, воєводства в Польщі), але може мати автономні утворення.

Унітарна держава характеризується наявністю таких ознак: єдині представницькі, виконавчі та судові органи влади; єдина Конституція та система законодавства; єдине громадянство; єдина грошова, податкова та кредитна системи; адміністративні одиниці позбавлені атрибутів державності.

Розрізняють два види унітарних держав:

- централізовані унітарні держави – держави, територія яких включає в себе тільки адміністративно-територіальні одиниці. Наприклад, Білорусь, Естонія, Латвія, Литва.

- децентралізовані унітарні держави (унітарні держави з ознаками автономії) – держави, до складу яких входять одне або декілька автономних утворень. Наприклад, Італія, Монголія.

Складні держави – це держави, що представляють собою об'єднання декількох держав або державних утворень. До складних держав належать: імперії, федерації та конфедерації.

Імперія – це історичний тип складної держави, що характеризується підвищеним ступенем централізації державної влади та наявністю великих територій. Наприклад, Османська імперія, Римська імперія.

Федерація – це союз відносно самостійних державних утворень. Федерація характеризується наявністю таких ознак: територія федерації складається з території її суб'єктів (землі, штати, кантони); верховна законодавча влада належить федеративним державним органам; у суб'єктів федерації є власні Конституції; суб'єкти федерації мають свої законодавчі, виконавчі та судові органи; може існувати громадянство федеративних одиниць. Розрізняють такі види федерацій:

- територіальна федерація - федерація, заснована за територіальним принципом. Наприклад, Бразилія, США, ФРН.

- національна федерація – федерація, заснована за національним принципом. Наприклад, Індія, колишні Чехословаччина та Югославія.

- змішана федерація – федерація, що поєднує в собі і територіальний, і національний принципи. Наприклад, Російська Федерація.

Конфедерація – це тимчасовий союз суверенних держав, створених для досягнення конкретної спільної мети в області економіки або оборони. Наприклад, Нідерланди 1579–1795, США 1776–1787, Швейцарський союз 1815–1845. Конфедерація характеризується наявністю таких ознак: це тимчасовий союз, який із часом або розпадається, або переростає в федерацію; суб'єкти конфедерації зберігають власний суверенітет; немає єдиної армії, бюджету, податкової системи, єдиного громадянства.

Форма державного (політичного) режиму

Політичний (державний) режим – сукупність методів і засобів здійснення державної влади. Розрізняють демократичний і антидемократичний режими.

Демократичний – державна влада забезпечує та гарантує основні права та свободи людини, вільне виявлення та врахування інтересів усіх груп населення за допомогою виборів і референдумів, а також забезпечує діяльність різноманітних громадських об'єднань, враховуючи їх інтереси в здійсненні державної політики.

Демократичний режим характеризується такими ознаками: визнання та дотримання прав і свобод людини й громадянина; участь народу в управлінні державою; верховенство права та закону; поділ влади і незалежність їх гілок; багатопартійність і відсутність єдиної ідеології.

Демократія – це політична організація влади народу, при якій забезпечується: рівна участь усіх і кожного в управлінні державними справами; виборність основних органів держави та законність функціонування всіх суб'єктів політичної системи суспільства; забезпечення прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів. Демократія буває безпосередня – це участь громадян в управлінні державою шляхом виборів і референдуму; представницька – це управління державою народними обранцями (депутатами).

Антидемократичний режим – державна влада зосереджується в руках правлячої верхівки або однієї особи, обмежуючи та порушуючи основні права й свободи людини, громадянина та обмежуючи й забороняючи діяльність громадських об'єднань. Свавілья нерідко стає законом.

Антидемократичний режим являє собою протилежність демократичного режиму та характеризується такими ознаками: масові порушення прав і свобод людини й громадянина; народ реально відсторонений від управління державою; відсутнє верховенство права та закону; влада зосереджена в руках одного

політичного лідера або однієї політичної сили; відсутність багатопартійності та наявність однієї ідеології.

Види антидемократичних режимів:

- тоталітарний режим – режим, за якого вся державна влада зосереджена в руках однієї політичної партії (політичної сили). Розрізняють два види тоталітарних режимів: фашистський і комуністичний;

- авторитарний режим – режим, за якого вся державна влада зосереджена в руках одного політичного лідера. Наприклад, режим при правлінні Саддама Хусейна в Іраку;

- расистський режим – режим, за якого вся державна влада офіційно зосереджена в руках людей однієї раси. Наприклад, Південно-Африканська Республіка в роки апартеїду.

- олігархічний режим – режим, за якого вся державна влада зосереджена в руках невеликої групи людей (еліти). Наприклад, якщо державна влада опиниться в руках фінансових магнатів, то такий режим правильніше назвати фінансова олігархія.

- військово-диктаторський режим – режим, за якого вся державна влада зосереджена в руках військових, які взяли її шляхом військового перевороту. Наприклад, Піночет у Чилі.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть переваги та недоліки теорій походження держави.
2. Які з розглянутих ознак держави є основними, а які додатковими?
3. У чому полягає взаємозв'язок правової держави та громадянського суспільства?
4. Чи залежать складові елементи форми держави один від одного?

Література:

1. Берлач А. І. Правознавство: підручник / А. І. Берлач, С. С. Бичкова, Д. О. Карпенко [та ін.], Київський нац. ун-т внутрішніх справ . – 2-ге вид., доп . – К.: Правова єдність, 2009. – 790 с.
2. Бойко І. С. Порівняльне правознавство: навч. посібник / І. С. Бойко, Б. В. Бабін ; Одеська нац. морська акад. – 2-вид., випр. та доп. – Одеса: Фенікс, 2011. – 151 с.
3. Венгеров А. Б. Теория государства и права : Учебник / А. Б. Венгеров. – М.: Омега-Л, 2009. – 607 с.
4. Запара С. І. Правознавство: навч. посібник для студ. вузів / за заг. ред. С. І. Запара . – Суми : Університетська книга, 2009. – 639 с.
5. Керецман В. Правознавство / В. Керецман, О. Семерак. – К.: Атіка, 2002. – 399 с.
6. Ортинський В. Л. Основи держави і права України: Підручник / За ред. проф. В. Л. Ортинського, проф. В. К. Грищука, М. А. Мацька. – К.: Знання, 2008. – 583 с.
7. Погорілко В. Ф. Правознавство : підручник для студ. вузів / В. Ф. Погорілко, Г. А. Шпиталенко. – 2-е вид., випр. й доп. – К.: Каравела, 2011. – 591 с.
8. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Энциклопедический курс / О. Ф. Скакун. – Х.: Эспада, 2007. – 840 с.
9. Сырых В. М. Теория государства и права: учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп / В. М. Сырых. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2007. – 704 с.
10. Тимченко С. М. Правознавство: Практикум: Навч. посібник для студ. вузів/за ред. С. М. Тимченко, Т. О. Коломоець. – Суми: Університетська книга, 2007. – 218 с.

Тема 2. Право як засіб соціального регулювання

Поняття та види соціальних норм

Цивілізація виробила безліч різних норм і правил, якими люди керуються в своїй повсякденній життєдіяльності. Серед них – моральні, правові, політичні, естетичні, корпоративні, релігійні, звичаї, традиції, ділові звичаї, обряди, ритуали, вимоги етикету, коректності, пристойності тощо.

Норми – це певні стандарти, зразки, еталони, моделі поведінки учасників соціальних відносин. Без них неможливий ніякий людський гуртожиток, тим більше функціонування таких складних утворень як держава та суспільство.

Залежно від предмета регулювання, всі норми діляться на: соціальні – регулюють взаємовідносини людей у суспільстві та вказують межі належної та можливої поведінки; технічні – регулюють відносини між людьми та зовнішнім світом, природою та технікою (наприклад: правила дорожнього руху; інструкції з експлуатації побутових електроприладів; правила евакуації під час пожежі).

Соціальних норм, що існують в суспільстві, дуже багато, й для зручності їх поділяють на такі види: звичаї, традиції, релігійні, правові, корпоративні, моральні.

Звичаї – правила поведінки, що склалися в результаті фактичного їх застосування протягом тривалого часу (правила поведінки за столом, правила гігієни).

Традиції – це правила поведінки, які виконуються в силу тривалого та неодноразового їх застосування (святкування дня народження, весілля).

Норми моралі – система норм, яка виникає з потреби узгодження інтересів індивідів і суспільства, спрямована на регулювання поведінки людей відповідно до поняття добра та зла й підтримується особистими переконаннями. Тобто, це правила поведінки, створені суспільством, які

містяться в свідомості людей і виконання яких забезпечується громадською думкою.

Корпоративні – правила внутрішньої поведінки на підприємствах, в установах, організаціях, закріплені в статутах і положеннях цих об'єднань, є обов'язковими тільки для членів цих організацій. Наприклад, член політичної партії зобов'язаний сплачувати членські внески, інакше його виключать із лав партії.

Релігійні – правила, встановлені різними віросповіданнями, містяться в релігійних джерелах (Старий Завіт, Новий Завіт, Коран, Сунна).

Норми права – це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, встановлені державою та виконання яких забезпечується державним примусом.

Таким чином, всі соціальні норми відіграють важливу роль у регулюванні суспільних відносин. Засвоєння цих норм і користування ними є необхідними умовами для успішної соціальної діяльності людини. Але, тим не менше, найбільш значущі вчинки та дії людини повинні здійснюватися тільки на основі та відповідно до норм права.

Поняття та ознаки права

Право та держава виникли приблизно одночасно, вони взаємозалежні, взаємопов'язані й знаходяться в постійному розвитку. Право виникає для більш якісного упорядкування суспільних відносин у тому випадку, якщо суспільні відносини не можна врегулювати іншими соціальними нормами.

Право – це система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових і формально визначених правил поведінки, що виражають волю певної частини суспільства та створених для регулювання суспільних відносин.

В юридичній науці прийнято розглядати право в двох сенсах – об'єктивному та суб'єктивному.

Право в об'єктивному сенсі – це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, встановлених державою, спрямованих на регулювання суспільних відносин, і їх виконання забезпечується примусом держави. Тобто, це сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, виражених у системі юридичних норм, що містяться в конституції, законах і підзаконних нормативних актах держави.

До основних ознак права в об'єктивному сенсі відносяться:

- право являє собою систему правил поведінки, що складається з галузей права, правових інститутів і правових норм;
- загальнообов'язковість правил поведінки проявляється в тому, що вони є обов'язковими для виконання всіма громадянами та організаціями в межах території держави;
- правові норми встановлюються державою. Таким правом наділені парламент, уряд, президент та інші органи держави;
- формальна визначеність виражається в тому, що правові норми завжди мають якусь правову форму (закону, указу, постанови або інструкції тощо);
- реалізація правових норм забезпечується державним примусом. До порушників правових норм держава застосовує покарання, стягнення та інші правові санкції.

Право в суб'єктивному сенсі – це міра можливої поведінки особи, яка передбачена чинним законодавством. Тобто, це закріплена в нормах права можливість певної поведінки особистості.

Суб'єктивне право нерозривно пов'язане з правом об'єктивним. Суб'єктивними правами володіють фізичні та юридичні особи. Права людини не завжди закріплюються в чинному законодавстві держави, що обумовлюється їх природою, тому важливо розрізняти права людини та права громадянина, якими він може вільно розпоряджатися під захистом держави без якогось втручання.

Права людини – природні, невідчужувані та невід'ємні права, що виникають у людини з моменту народження, незалежно від місця народження й того, чи закріплені ці права в законодавстві держави (право на життя, право на особисту недоторканність і т. д.).

Права громадянина – права, якими наділяє держава своїх громадян, закріплюючи їх у національному законодавстві. Наприклад, досягнувши 18-річного віку, громадянин України має право брати участь у голосуванні на виборах і референдумі.

Функції права

Функції права – це основні напрямки впливу права на суспільні відносини. Функції права визначаються призначенням права в житті суспільства та спрямовані на здійснення завдань, що стоять перед державою та її правовою системою на даному етапі розвитку суспільства.

Виділяють дві групи функцій права: загальносоціальні та юридичні.

До загальносоціальних функцій права відносяться:

- інформаційна, завданням якої є інформування учасників правовідносин про їхні права, обов'язки і відповідальність;

- орієнтаційна, націлює громадян на позитивні правові установки, які припускають позитивну оцінку вимог правових норм і готовність слідувати їх положенням;

- виховна, що виражається в загальноправовому впливі на духовну сферу членів суспільства з метою надання прикладу шановливого ставлення до приписів правових норм, що містяться в законах та інших правових актах.

У свою чергу, юридичні функції підрозділяються на регулятивні та охоронні.

Регулятивна функція полягає у встановленні позитивних правил поведінки, на основі яких здійснюється впорядкування суспільних відносин

шляхом наділення їх учасників певними правами та обов'язками.

Охоронна ж функція виражається в установленні та гарантуванні державою заходів юридичного захисту існуючих позитивних правовідносин і юридичної відповідальності порушників цих правовідносин, яка застосовується з метою витіснення шкідливих для суспільства протиправних діянь (дій або бездіяльності).

Регулятивна та охоронна функції тісно взаємодіють, забезпечуючи формування позитивних правових відносин шляхом безпосереднього впливу правових норм на регульовані суспільні відносини. При цьому врегульовані правовими нормами суспільні відносини перетворюються в правовідносини.

Джерела (форма) права

Джерела права (форма права) – це вихідні від держави або офіційно визнані державою документальні форми вираження та закріплення норм права. Розглянемо види джерел права.

Правовий звичай – це санкціоноване (визнане) державою правило поведінки, яке встановлюється через неодноразове, постійне його застосування протягом тривалого часу. Тобто, це акт, що містить норми-звичаї, яким державою надана загальнообов'язковість у результаті закріплення в чинному законодавстві. Правовий звичай був поширений за часів виникнення перших держав, коли держава за відсутністю власних норм брала на озброєння вже існуючі в суспільстві звичаї. Сьогодні правовий звичай як джерело права широко використовується у Великобританії та США. В Україні правовий звичай не має застосування.

Правовий прецедент – акт, що містить норми права, створені в результаті рішення конкретної юридичної справи судовим або адміністративним органом, яким надається загальнообов'язкове значення при вирішенні подібних справ у майбутньому. Тобто, це рішення по конкретній юридичній справі, яке набуває

загальнообов'язковий характер для всіх подібних справ у майбутньому. Як джерело права юридичний (правовий) прецедент поширений у Великобританії, Індії, США. В Україні юридичний прецедент не застосовується.

Нормативно-правовий акт – офіційний акт компетентних органів, що містить норми права, які забезпечуються державою. Всі нормативно-правові акти складають єдину систему, яка характеризується узгодженістю, взаємодоповненістю, своєрідною ієрархічністю і спеціалізацією.

За своєю юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на:

- закони, що представляють собою нормативно-правові акти, видані вищим органом державної влади або прийняті народом у процесі референдуму з найбільш важливих питань соціального життя, з дотриманням спеціальної законодавчої процедури й мають вищу юридичну силу. Закону притаманні ознаки, що виділяють його із системи інших нормативно-правових актів: він приймається тільки органом законодавчої влади або референдумом; порядок його прийняття визначається Конституцією країни; він має найвищу юридичну силу (підзаконні нормативні акти не повинні суперечити закону); регулює найбільш важливі та значущі суспільні відносини; повинен виражати волю та інтереси народу. Закони, в свою чергу, класифікуються за різними ознаками (конституційні та звичайні, постійні та тимчасові, цивільні та кримінальні тощо).

- підзаконні нормативні акти - це акти, що містять норми права й видані на основі закону з метою конкретизації його норм для виконання законодавчої волі та не суперечать закону. Підзаконні нормативні акти мають меншу юридичну силу в порівнянні з законами, але все ж їм притаманна необхідна юридична загальнообов'язковість, хоча вона й має меншу ступінь загальності (укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження уряду України, акти міністерств, відомств та інших органів державного управління, нормативні акти місцевих органів влади та самоврядування).

Критерієм поділу підзаконних нормативних актів на види є їх юридична сила, що залежить від положення державних органів, які видають ці акти, та від

характеру самих підзаконних нормативних актів.

Нормативно-правовий договір (нормативний договір) – акт, що містить нові норми права, які встановлюються за взаємною домовленістю між правотворчими суб'єктами з метою врегулювання будь-якої життєвої ситуації та забезпечуються державою. Тобто, це угода двох і більше сторін, на основі якої виникають нові норми права. Розрізняють два види нормативних договорів:

- міжнародний договір – угода двох і більше держав, на основі якої в них виникають нові міжнародні права та міжнародні зобов'язання. Конституція та закони України визнають міжнародні договори джерелами права в Україні;

- конституційний договір – це угода, яка укладається між вищими органами державної влади, на основі якої уточнюється обсяг їх компетенції. Такий договір існував до прийняття Конституції України 1996 року між Президентом України і Верховною Радою України.

Цивільно-правові договори, трудові договори, колективні договори та інші правові договори не відносяться до нормативних договорів і не є джерелами права, тому що вони укладаються на основі норм національного законодавства та не містять у собі норми права. Релігійні акти використовуються в сучасному світі як джерело права в деяких мусульманських державах, де Коран одночасно є релігійним джерелом і джерелом права. Трактати вчених використовували як джерело права в Стародавньому Римі.

Система права

Система права – це сукупність усіх діючих правових норм, розподілених за галузями та інститутами права. Підставою для поділу системи права на галузі та інститути є предмет і метод правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це сукупність досить відокремлених суспільних відносин, урегульованих правом. Наприклад, цивільне право – система норм, що регулює майнові, а також, пов'язані та не пов'язані з ними особисті немайнові відносини; адміністративне право – система норм, яка регулює відносини, що складаються в процесі здійснення державного управління, забезпечення охорони громадського порядку, забезпечення реалізації суб'єктивних прав і інтересів громадян.

Метод правового регулювання – це спосіб владного впливу держави на суб'єкти суспільних відносин, який здійснюється за допомогою юридичних засобів. Методи є імперативні та диспозитивні.

Імперативний – це метод владного наказу, за яким у суспільних відносинах сторони нерівноправні, характерна сувора обов'язковість рішень правомочної сторони (застосовується в кримінальному, адміністративному, конституційному праві). Диспозитивний метод дозволяє можливість вибору варіанту поведінки за наявності рівних прав і обов'язків учасників суспільних відносин (застосовується в цивільному, сімейному праві).

Галузь права – це система правових норм, що регулює однорідну групу суспільних відносин. Із упевненістю до галузей права можна віднести конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне, трудове право. Іноді до галузей права відносять сімейне, фінансове та житлове право.

Правовий інститут (інститут права) – це сукупність правових норм, які регулюють тісно взаємопов'язану між собою, відносно відокремлену групу суспільних відносин. Будь-яка галузь права включає в себе певну кількість правових інститутів. Наприклад, трудове право як галузь права включає в себе такі правові інститути: інститут робочого часу, інститут часу відпочинку, інститут оплати праці, інститут трудової дисципліни, інститут трудового договору та інші інститути; інститут авторського права в галузі цивільного права.

Норма права – загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, створене або санкціоноване державою з метою врегулювання суспільних відносин і забезпечене заходами державного примусу.

Норма права має свою внутрішню структуру, що складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції, санкції.

Гіпотеза – життєві обставини, з якими закон пов'язує дію даної норми (юридичні факти), тобто умова, за наявності якої норма права вступає в дію відповідно до слова «якщо».

Диспозиція – саме правило поведінки особи, пов'язане з реалізацією суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і повноважень особи - учасника правовідносин, тобто безпосередньо саме правило поведінки відповідно до слова «то».

Санкція – негативні наслідки, що настають через недотримання диспозиції, тобто міра покарання за порушення диспозиції, відповідно до слова «інакше». Наприклад, якщо особі чоловічої статі виповнилося 18 років (гіпотеза), то вона зобов'язана пройти строкову військову службу в Збройних Силах України (диспозиція), інакше її притягнуть до кримінальної відповідальності (санкція).

Усі три елементи дуже рідко зустрічаються в рамках однієї статті закону. Найчастіше елементи норми права розміщені в різних статтях закону й навіть у різних нормативно-правових актах.

Наприклад, стаття 85 Конституції України закріплює перелік повноважень Верховної Ради України. Ця стаття містить у собі лише один елемент норми права – диспозицію.

Правовідносини, їх визначення та структура

Правові відносини – це відносини між людьми, врегульовані нормами права, в яких сторони реалізують гарантовані державою суб'єктивні права та

юридичні обов'язки. Елементами правових відносин є суб'єкт, об'єкт і зміст правовідносин.

Суб'єкт – громадяни, організації, держава як носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Громадянин може стати учасником правовідносин за наявності правоздатності та дієздатності.

Правоздатність – це здатність особи мати суб'єктивні права та нести юридичні обов'язки. Виникає в момент народження та припиняється в момент смерті. Людина може бути обмежена в деяких економічних і соціальних правах тільки за рішенням суду. Повне позбавлення людини правоздатності заборонено міжнародними угодами й нормами національного законодавства.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати суб'єктивні права та покладати на себе юридичні обов'язки. Буває часткова, повна, обмежена. Часткова – з 15 до 18 років, у цей період людина від свого імені може реалізувати авторське, винахідливе право, здійснювати дрібний побутовий правочин, розпоряджатися своїм заробітком або стипендією. Повна настає з 18 років або з моменту вступу в шлюб. Обмежити людину в дієздатності можна тільки за рішенням суду, в разі, якщо особа зловживає алкоголем, наркотиками та в результаті цього ставить у важке матеріальне становище свою сім'ю. Відновлення в дієздатності відбувається теж у судовому порядку. Отже, цивільна дієздатність у повному обсязі настає з досягненням 18-річного віку, в неповному обсязі цивільну дієздатність мають особи віком із 14 до 18 років, а часткову цивільну дієздатність мають особи віком до 14 років. Дієздатність юридичних осіб виникає одночасно з правоздатністю з моменту їх офіційної реєстрації.

У разі, якщо особа, яка досягла 18 років, у результаті душевної хвороби не може керувати своїми діями, вона визнається судом недієздатною, в цьому випадку в правовідносинах від її імені беруть участь опікуни.

Зміст – це суб'єктивні права (міра можливої поведінки) та юридичні обов'язки (міра належної поведінки) учасників правовідносин.

Об'єкт – це те, з приводу чого особи вступають у правовідносини. Сюди відносяться:

- матеріальні блага (речі, цінності, майно);
- нематеріальні блага (життя, здоров'я, честь, гідність, безпека);
- продукти духовної творчості (твори літератури, мистецтва, музики, науки, комп'ютерні програми);
- результати дій учасників правовідносин (перевезення вантажу або пасажирів, капітальне будівництво);
- цінні папери та документи (гроші, акції, дипломи, атестати).

Підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин є юридичні факти.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

За вольовою ознакою юридичні факти діляться на події та дії.

Події – це такі обставини, які об'єктивно не залежать від волі та свідомості людей (стихійні лиха, народження, смерть тощо).

Дії – це такі факти, які залежать від волі людей, оскільки виконуються ними (укладення договору, вступ до навчального закладу, розірвання шлюбу тощо). Дії, в свою чергу, діляться на правомірні (вихід на пенсію, написання картини) та неправомірні (всі правопорушення).

Поняття законності та правопорядку

В юридичній науці склалася традиційна концепція законності, сутність якої полягає в строгому та неухильному дотриманні та виконанні всіма суб'єктами права чинного законодавства. А з точки зору функціональної ролі законність розглядається як принцип або метод здійснення влади, як режим суспільного життя й система вимог, пред'явлених особистості.

Виділяються наступні властивості законності: її причинно-наслідкова залежність від соціальних і державно-правових процесів; загально-обов'язковість вимог законності для всіх суб'єктів правовідносин.

Законність – це політико-правове явище, що характеризує вдосконалення державно-правової форми організації суспільства шляхом суворого, неухильного дотримання та виконання чинного законодавства.

Законність ґрунтується на наступних принципах: єдність законності, гарантування основних прав і свобод людини, невідворотність покарання за скоєний злочин, неприпустимість протиставлення законності та доцільності.

Правовий порядок – заснована на праві впорядкованість суспільних відносин, яка виражається в правомірній поведінці їх учасників. Правопорядок – це результат здійснення ідеї та принципів законності. Іншими словами, законність – це процес дотримання законів, а правопорядок – це результат цього процесу.

Гарантії законності – це система умов і засобів, що забезпечує дотримання законів, безперешкодне здійснення прав громадян, інтересів суспільства і держави.

Найбільш істотними юридичними гарантіями законності є:

- спеціально юридичні – це повнота і ефективність юридичних норм, які адекватно відображають основні закономірності та тенденції розвитку суспільства;

- організаційні – це високий рівень контролю з боку правоохоронних органів за реалізацією законів, спрямованого на своєчасне виявлення, попередження та припинення правопорушень;

- громадські – це ефективність профілактичних заходів, застосовуваних населенням з метою боротьби із порушенням законодавства;

- ідеологічні – це розвинена правосвідомість і висока правова культура населення країни;

- політичні – це високий ступінь демократизму політичної системи суспільства, багатопартійність, поділ влади;

- соціально-економічні – це високий рівень економічного розвитку суспільства.

Поняття правомірної поведінки

Правомірна поведінка – це дії суб'єктів, які відповідають нормам права та соціально корисним цілям. Ознаки правомірної поведінки:

Загальні (родові), тобто властиві правомірній поведінці, як різновиду соціальної поведінки:

- зовнішнє вираження у формі дії або бездіяльності;
- відповідність нормам, принципам права даної держави (адекватність моделі поведінки, передбаченої правом);
- позитивна соціальна значимість (виражається в її соціальній корисності, допустимості, прийнятності).

Залежно від мотивів існують три види правомірної поведінки:

а) поведінка, заснована на сприйнятті правових норм як найбільш доцільних орієнтирів поведінки, відповідних їх власним або груповим інтересам;

б) поведінка, заснована на конформістському підпорядкуванні правовим вимогам (як усі, так і я);

в) поведінка, заснована на страху бути покараним за інші варіанти поведінки.

Залежно від соціальної значущості розрізняють:

а) необхідну поведінку (служба в армії, сплата податків);

б) бажану поведінку (наукова та художня творчість);

в) допустиму поведінку (відправлення релігійних культів).

За суб'єктам права розрізняють дії (бездіяльність) фізичних осіб, юридичних осіб і держави, а за об'єктивною стороною – дії (бездіяльність).

Стосовно ставлення законодавця до правомірної поведінки – бажане, допустиме, необхідне.

За спрямованістю волі учасників правомірної поведінки представлена юридичними вчинками та юридичними актами.

За характером мотивації – принципова (зумовлена внутрішнім переконанням у необхідності діяти правомірно), звична (зумовлена звичкою здійснювати дане правове розпорядження), конформістська (зумовлена прагненням чинити так, як роблять інші люди), маргінальна (зумовлена страхом застосування санкцій за неправомірну поведінку), інтуїтивна (зумовлена правовою інтуїцією).

Зловживання суб'єктивним правом. Суб'єктивне право – міра можливої поведінки уповноваженої особи, тобто будучи мірою свободи уповноваженої особи, суб'єктивне право окреслює рамки (межі) її поведінки за принципом свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого. Вихід уповноваженої особи за рамки своєї можливої поведінки є правопорушенням, тобто зловживання суб'єктивним правом – вид правопорушення, що тягне певні несприятливі правові наслідки. Так, у ст. 5 ЦК України йдеться про те, що цивільні права охороняються законом, за винятком випадків, коли вони здійснюються всупереч призначенню цих прав. Класичний приклад зловживання суб'єктивним правом у сфері сімейного права – фіктивний шлюб, що тягне за собою визнання його недійсним.

Правопорушення і юридична відповідальність

Правопорушення – це винне, протиправне діяння (дія або бездіяльність) особи, що заподіює шкоду суспільству, державі або окремим особам.

Обов'язковими ознаками правопорушення є: діяння (у формі дії або бездіяльності), вина, протиправність, шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками. Існує ще й юридична відповідальність як

ознака правопорушення, але ця ознака не є обов'язковою через те, що існує цілий ряд обставин, які виключають юридичну відповідальність (неосудність, необхідна оборона, затримання особи, котра вчинила злочин, крайня необхідність, фізичний або психічний примус, виконання наказу або розпорядження, малозначність правопорушення, казус або непередбачення юридичної відповідальності).

Склад правопорушення:

1. *Об'єкт правопорушення* – це те, на що посягає правопорушник (життя, здоров'я, честь, майно, безпека, порядок управління, державний лад тощо).

2. *Об'єктивна сторона правопорушення* – це сукупність зовнішніх ознак правопорушення. Тобто, це саме протиправне діяння, його суспільно шкідливі наслідки та причинний зв'язок між ними (час, місце, спосіб).

3. *Суб'єкт правопорушення* – це осудна фізична особа, котра досягла певного віку, або юридична особа, яка вчинила протиправне діяння.

4. *Суб'єктивна сторона правопорушення* – це психологічне ставлення особи до вчиненого. Іх суб'єктивного боку будь-яке правопорушення характеризується наявністю вини. Існують дві форми вини:

- умисел – усвідомлення правопорушником суспільно небезпечного характеру діяння, передбачення суспільно небезпечних наслідків діяння та бажання настання цих наслідків;

- необережність – передбачення суб'єктом суспільно небезпечних наслідків свого діяння, з'єданого з легковажним розрахунком на їх запобігання (самовпевненість), або в непередбаченні правопорушником можливості настання суспільно небезпечних наслідків його діяння, хоча за обставинами справи він міг і повинен був це передбачити (недбалість).

Відсутність хоча б одного з елементів складу правопорушення не дозволяє кваліфікувати діяння особи як правопорушне.

Залежно від ступеня суспільної небезпеки всі правопорушення поділяються на *злочини та проступки*. Злочин – це найбільш небезпечне для суспільства правопорушення, що посягає на найбільш значущі соціальні

цінності (життя, здоров'я, власність, свобода). Злочинами є тільки кримінальні правопорушення. Проступки – менш небезпечні правопорушення (порушення трудової дисципліни, громадського порядку. Залежно від видів юридичної відповідальності правопорушення діляться на: кримінальні (злочини); цивільно-правові проступки (невиконання зобов'язань); адміністративні (порушення правил дорожнього руху); дисциплінарні (порушення трудової дисципліни).

Злочин, у залежності від ступеня тяжкості, буває: невеликої тяжкості – передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років; середньої тяжкості – не більше 5 років; тяжкий злочин – не більше 10 років; особливо тяжкий злочин - понад 10 років або довічне ув'язнення.

Закінченим злочином є діяння, що містить всі ознаки злочину. Незакінченим є приготування до злочину та замах на злочин. Приготуванням до злочину визнається підшукування або пристосування засобів чи знарядь, пошук співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також умисне створення умов для вчинення злочину. Приготування до злочину невеликої тяжкості не тягне кримінальної відповідальності. Замахом на злочин визнається вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не був доведений до кінця з причин, незалежних від його волі.

Суб'єктом злочину визнається фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (16 років, за деякі злочини – з 14 років).

Співучасниками злочину, поряд з виконавцем, визнаються організатор, підбурювач і посібник.

Виконавець – особа, яка за співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, котрі, відповідно до закону, не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений КК України.

Організатор – особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його підготовкою або вчиненням. Організатором визнається особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію, або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Підбурювач – особа, яка умовляннями, підкупом, погрозою, примусом або іншими способами схилила іншого співучасника до вчинення злочину.

Посібник – особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим способом сприяла приховуванню злочину.

Покарання в кримінальному праві є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, й полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншими особами. Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або приниження людської гідності.

Види покарань: штраф; позбавлення звання або рангу, чину, кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; позбавлення волі; довічне позбавлення волі.

Обставини, що пом'якшують покарання: явка з повинною, щире розкаяння; добровільне відшкодування заподіяної шкоди; вчинення злочину неповнолітнім; вчинення злочину жінкою в стані вагітності; вчинення злочину

внаслідок загрози, примусу або залежності; в стані сильного душевного хвилювання. Перелік цих обставин не є вичерпним.

Обставини, що обтяжують покарання: рецидив; вчинення злочину групою осіб; вчинення злочину на ґрунті расової, національної ворожнечі або ворожнечі; вчинення злочину в зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку; тяжкі наслідки злочину; злочин щодо малолітнього, особи немічного або похилого віку, жінки в стані вагітності, щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного, з використанням малолітнього або особи, яка страждає на психічне захворювання, з особливою жорстокістю; з використанням умов воєнного або надзвичайного стану; загальнонебезпечним способом; у стані сп'яніння. Список не є вичерпним. Але, в залежності від обставин, суд, мотивуючи, може не визнати одну з перерахованих обставин у якості обтяжуючої.

Юридична відповідальність – це обов'язок особи піддатися заходам державного примусу за вчинене правопорушення. Ці заходи можуть бути: особистого характеру (позбавлення волі), майнового характеру (штраф), організаційного характеру (звільнення).

Види юридичної відповідальності:

- кримінальна (настає за вчинення злочинів; виражається в позбавленні волі, великих штрафах тощо; покладається тільки за рішенням суду);

- адміністративна (настає за вчинення проступків; виражається у відносно невеликих штрафах, позбавленні спеціальних прав, попередженні, конфіскації предмета, що є знаряддям вчинення правопорушення; конфіскації грошей, отриманих внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; виправних роботах; адміністративному арешті тощо; покладається як за рішенням суду, так і за рішенням адміністративного органу);

- цивільна (настає за порушення договірних зобов'язань майнового характеру; виражається у відшкодуванні збитків, відновленні втраченого положення, може доповнюватися штрафними санкціями; покладається за узгодженим рішенням сторін і за рішенням суду);

- дисциплінарна (застосовується за порушення трудової, навчальної, службової, військової дисципліни; виражається у вигляді догани та звільнення; покладається адміністрацією організації, підприємства, установи);

- матеріальна (настає за шкоду, заподіяну організації, підприємству, установі працівником або службовцем під час виконання ним своїх трудових обов'язків; виражається у вигляді відшкодування збитків; покладається адміністрацією організації, підприємства, установи);

- з недавніх пір виділяють і конституційну відповідальність (має яскраво виражений політичний характер щодо вузького кола органів і осіб, на яких вона поширюється, та спрямована на захист Конституції. Прикладами може служити відмова від посади Президента, відставка Кабінету Міністрів, відкликання депутата, посла або іншої посадової особи, розпуск партії або громадського руху).

Ознаки юридичної відповідальності:

- встановлюється державою та передбачена правовими нормами;
- спирається на державний примус;
- застосовується спеціально уповноваженими державними органами;
- покладається в процесуальній формі;
- настає тільки за скоєне правопорушення;
- пов'язана з покладанням нового додаткового обов'язку.

Під цілями юридичної відповідальності розуміють ті основні результати, яких намагаються досягти при залученні правопорушника до відповідальності. Цілями юридичної відповідальності є: забезпечення прав і свобод людини, захист правопорядку й виховання громадян. Ці цілі конкретизуються у функціях юридичної відповідальності, які дозволяють більш глибоко проникнути в сутність даного правового інституту.

Серед функцій юридичної відповідальності можна виділити наступні:

- штрафну (репресивно-каральну), яка характеризує каральну реакцію держави на правопорушення та виражається в покаранні винної особи,

заподіянні їй особистих, майнових чи організаційних обтяжень, що виражаються в несприятливих наслідках;

- правовідновлюючу (компенсаційну), яка полягає в стягненні завданих збитків із правопорушника, компенсації втрат потерпілій сторони, відновленні майнових прав;

- попереджувально-виховну (превентивну), яка полягає у формуванні в населення мотивів, які спонукають дотримуватися законів, поважати права та інтереси інших осіб, попереджати вчинення нових правопорушень як із боку особи, що зазнає відповідальність (приватна превенція), так і з боку інших осіб (загальна превенція).

Питання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте поняття «суб'єктивне право» та «правоздатність». Чи є взаємозв'язок, схожість і відмінність між ними?
2. Яке з розглянутих джерел права в Україні є домінуючим?
3. Що є підставою для поділу системи права на галузі права?
4. Чим відрізняються злочини від проступків?
5. Які органи приймають рішення щодо застосування юридичної відповідальності до правопорушника?

Література:

1. Алексеев С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. – 176 с.
2. Баймуратов М. О. Основи правознавства: навчальний посібник/М. О. Баймуратов, Л. Р. Біла, С. В. Ківалов [та ін.]; за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіх; Одеська нац. юрид. акад. – 8-е вид., перероб. і доп. – Одеса: Юрид. літ., 2005. – 355 с.
3. Ортинський В. Л. Основи держави і права України: Підручник/За ред. проф. В. Л. Ортинського, проф. В. К. Грищука, М. А. Мацька. – К.: Знання, 2008. – 583 с.

4. Погорілко В. Ф. Правознавство : підручник для студ. вузів/В. Ф. Погорілко, Г. А. Шпиталенко. – 2-е вид., випр. й доп. – К.: Каравела, 2011. – 591 с.
5. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права /О. В. Сердюк. – Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого . – Харків: Яшма, 2007. – 319 с.
6. Сырых В. М. Теория государства и права: учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп / В. М. Сырых. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2007. – 704 с.
7. Тимченко С. М. Правознавство: Практикум: Навч. посібник для студ. вузів / за ред. С. М. Тимченко, Т. О. Коломоєць. – Суми: Університетська книга, 2007. – 218 с.
8. Тимченко С. М. Правознавство: навч. посібник для студ. вузів/за заг. ред. С. М. Тимченко, Т. О. Коломоєць. – Суми: Університетська книга, 2008. – 554 с.
9. Чернадчук В. Д. Правознавство : навчальний посібник для студ. вузів / В. Д. Чернадчук, В. В. Сухонос, Р. В. Афанасьєв, [та ін.]; за ред. В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2005 . – 908 с.
10. Шпиталенко Г. А. Основи правознавства: навчальний посібник для студ. вузів / Г. А. Шпиталенко, Р. Б. Шпиталенко. – 4-те вид. – К.: Каравела, 2006. – 375 с.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Тема 3 Система органів влади в Україні

Конституція України – основний закон України

Конституційне право України – це самостійна галузь права, яка є системою правових норм, що регулюють основи конституційного ладу, основи правового стану особи та громадянина в державі, територіальний устрій держави, а також організацію діяльності та систему органів державної влади та місцевого самоврядування.

Конституція – особливий акт в системі джерел конституційного права, який започатковує підвалини, основи конституційного ладу.

Конституція України прийнята (далі – КУ) 28 червня 1996 року й складається з преамбули (вступ); основної частини (основний зміст); заключних і перехідних положень.

Преамбула Конституції України містить низку важливих державних політико-правових положень, а саме:

- положення про державно-політичне (офіційне) розуміння поняття «український народ» – це громадяни України різних національностей;
- положення про те, що КУ приймається на основі здійснення українською нацією права на самовизначення. Право на самовизначення – це загальновизнане світовим співтовариством право кожної нації творити власну державу в межах своєї етнографічної території або входити до складу існуючих інших держав;
- положення про те, що КУ спрямована на забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави;

- положення про те, що парламентарії, приймаючи Основний Закон України, усвідомлюють всю свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та прийдешніми поколіннями. Цим положенням ще раз проголошена єдність українського народу з європейською культурою та цивілізацією, побудованими на засадах християнської моралі та загальнолюдських ідейних цінностях;

- положення про те, що правовою підставою прийняття КУ є Акт про проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схвалений 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням.

Основна частина Конституції складається з XV розділів і 161 статті:

Розділ I «Загальні засади» визначає, що Україна є суверенною та незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою; людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; Україна за формою правління є республікою, за державним устроєм – унітарною державою; в Україні існує єдине громадянство; державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, при цьому визнається та гарантується місцеве самоврядування; в Україні визнається і діє принцип верховенства права; державною мовою є українська мова; суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; правовий порядок ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством; державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України та Державний Гімн України.

Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» – визначає поняття та зміст прав і свобод людини, політичних, економічних, соціальних, трудових, сімейних прав і свобод громадян, а також обов'язки громадян перед суспільством і державою.

Розділ III «Вибори. Референдум» присвячений регулюванню порядку здійснення та проведення таких основних форм народного волевиявлення як вибори та референдум.

Розділ IV «Верховна Рада України» закріплює порядок утворення, роботи, повноваження, склад єдиного органу законодавчої влади – Верховної Ради, а також статус народного депутата України.

Розділ V «Президент України» містить норми, що реалізують порядок обрання, компетенцію, правовий статус, умови припинення повноважень Президента України, порядок формування та функції Ради національної безпеки та оборони України.

Розділ VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади» закріплює порядок утворення, діяльності, компетенції та склад уряду України, місцевих органів влади.

Розділ VII «Прокуратура» формулює завдання, повноваження та структуру органів прокуратури.

Розділ VIII «Правосуддя» містить норми, що регулюють порядок утворення та функціонування органів правосуддя та визначає статус суддів.

Розділ IX «Територіальний устрій України» закріплює основні принципи та систему адміністративно-правового устрою України.

Розділ X «Автономна Республіка Крим» визначає статус АРК, принципи взаємодії з Україною, компетенцію органів влади АРК.

Розділ XI «Місцеве самоврядування» містить норми, що визначають систему органів місцевого управління, їх склад, статус депутатів, а також повноваження цих органів.

Розділ XII «Конституційний Суд України» визначає склад, повноваження Конституційного Суду України, встановлює гарантії незалежності та недоторканності суддів.

Розділ XIII «Внесення змін до Конституції України» визначає порядок внесення змін та доповнень до Конституції, процедуру їх розгляду.

Розділ XIV «Прикінцеві положення» вказує, що Конституція України набуває чинності з дня її прийняття. День прийняття Конституції є державним святом – Днем Конституції України.

Розділ XV «Перехідні положення» визначають строки вступу в дію окремих конституційних норм, які не можуть бути реалізовані одразу, порядок і строки заміни попередніх конституційних інститутів новими. Перехідні положення Конституції України складаються з 16 пунктів.

Загальні засади конституційного ладу

Норми Конституції України не стільки встановлюють чи санкціонують певні правила поведінки суб'єктів права, скільки проголошують принципи державної політики в різних сферах життєдіяльності людини. Такі принципи виступають конституційними засадами організації суспільного життя (засада – те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь).

Основи конституційного ладу – це ті принципи та основні засади, які в єдності (комплексно) формують думку про сутність в тієї чи іншої держави.

Принципи та основні засади конституційного ладу тісно переплетені, певною мірою взаємообумовлені й функціонують на практиці як цілісний механізм. Вони, зазвичай, містять певну систему елементів, взаємопов'язаних і погоджених між собою, що творять єдиний упорядкований механізм. Одна засада, умовно кажучи, «тягне» за собою іншу, декілька засад разом можуть сформувати основу для появи інших. Так, тісно переплетені та взаємообумовлені такі засади (принципи) конституційного ладу та конституційні характеристики держави як поняття «демократична держава» та «принцип побудови державної влади на засадах її розподілу на окремі гілки», «принцип визнання державою місцевого самоврядування» та поняття «верховенство права». Єдність трьох останніх робить реальністю появи такої конституційної характеристики як «держава правова».

Основні засади конституційного ладу закріплені в Розділі I КУ «Загальні засади», серед яких:

а) положення про Україну як державу суверенну, демократичну, соціальну та правову, в якій визнається та діє принцип верховенства права (ст.1, ст. 8 КУ);

б) положення про Україну як державу з республіканською формою правління, в якій людина, її честь і гідність, життя та здоров'я, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3, ст.5 КУ);

в) положення про Україну як державу, в якій державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст.6 КУ);

г) положення про Україну як державу, в якій визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст.7 КУ);

д) положення про Україну як державу, в якій суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ст.15 КУ).

Цей перелік основних засад конституційного ладу України далеко невичерпний. При детальному розгляді положень Основного Закону визначаються ще декілька важливих, наприклад, без будь-яких застережень до них можна віднести наступні положення: про Україну як державу національну; про Державні символи, статус державної мови України тощо.

Законодавча влада в Україні

Статтею 6 КУ визначено, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу (Верховна Рада України), виконавчу (Кабінет Міністрів України) та судову (здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції).

Президент України не відноситься до жодної гілки влади, він є главою держави й виступає від її імені.

Загальними засадами організації органів державної влади є:

- поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову та взаємодія органів державної влади;
- демократичний порядок формування органів державної влади (виборність, призначення за згодою інших органів тощо);
- системність і структурованість;
- конституційність, законність в організації та діяльності;
- постійний характер діяльності та детермінованість повноважень органів державної влади;
- врахування загально визнаних принципів і норм міжнародного права, досягнень національної та світової конституційної думки й практики державного будівництва;
- гарантування діяльності органів державної влади.

Верховна Рада України – орган законодавчої влади в Україні, який складається з чотирьох п'ятдесяти народних депутатів України, котрі обираються на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Народним депутатом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу та проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку (ст.76 КУ).

Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України, а позачергові вибори призначаються Президентом України й проводяться в період шістдесяти днів із дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України. Порядок проведення

виборів народних депутатів України встановлюється законом України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року.

Конституцією України передбачена депутатська недоторканність, тобто народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп, і не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

За статтею 85 КУ до повноважень Верховної Ради України належить:

- внесення змін до Конституції України;
- призначення Всеукраїнського референдуму;
- прийняття законів;
- затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики;
- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- призначення виборів Президента України в строки, передбачені КУ;
- заслуховування щорічних і позачергових послань Президента України про внутрішнє та зовнішнє становище України;
- оголошення за поданням Президента України стану війни та укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;
- розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови

Державного комітету телебачення й радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;

- призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;

- здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;

- затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

- прийняття Регламенту Верховної Ради України;

- призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

- призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

- призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

- призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;

- призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

- призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

- затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно

до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

- схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

- установлення державних символів України;

- надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

- призначення на посади та звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України;

- обрання суддів безстроково;

- дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- утворення та ліквідація районів, установлення та зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування та перейменування населених пунктів і районів;

- призначення чергових і позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

- затвердження протягом двох днів із моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

- надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

- здійснення парламентського контролю в межах, визначених цією Конституцією та законом;

- прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

- призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

- затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;

- затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

Крім того, народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування та форм власності. Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народному депутату України про результати розгляду його запиту (ст.86 КУ).

Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Виконавча влада в Україні

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

Склад Кабінету Міністрів України: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Статтю 116 КУ визначені повноваження Кабінету Міністрів України:

- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;

- вживає заходи щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина;

- забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики в сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки та культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;

- розробляє та здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку України;

- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України та забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;
- здійснює заходи їх забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- організовує та забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;
- утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;
- призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Київ і Севастополь здійснюють місцеві державні адміністрації (ст.118 КУ). Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій, які призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України, й тому при здійсненні своїх повноважень вони відповідальні перед Президентом України та Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня, а в частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами, підзвітні та підконтрольні радам.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає

рішення та дає обґрунтовану відповідь. Якщо таку недовіру висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Статтею 119 КУ місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних і місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність із іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої роботи в позаробочий час.

Судова влада в Україні

Судова влада в Україні представлена Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні та вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України й дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України (ст.147 КУ).

Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів, яких призначають Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України, по шість суддів відповідно на дев'ять років без права бути призначеними на повторний строк.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту та стаж роботи за фахом не менше як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років і володіє державною мовою.

До повноважень Конституційного Суду України належать:

- вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- офіційне тлумачення Конституції України та законів України (ст. 150 КУ);

- дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

- дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Порядок організації та діяльності Конституційного Суду України, процедура розгляду ним справ визначаються Законом України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року.

Система судів загальної юрисдикції передбачена статтею 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року. Ця система

будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Отже, систему судів загальної юрисдикції складають:

- місцеві суди (районні, міжрайонні, районні в містах, міські та міськрайонні суди). Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києв та Севастополь; місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, передбачені процесуальним законом;

- апеляційні суди (з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення);

- вищі спеціалізовані суди (як суди касаційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ). Вищими спеціалізованими судами є: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України;

- Верховний Суд України – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції України, який забезпечує єдність судової практики в порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. У судах загальної юрисдикції за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ. У місцевих загальних судах і апеляційних судах діє спеціалізація із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом. Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного

голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, встановленому законом.

Основними засадами судочинства є: законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом; обов'язковість рішень суду. За неповагу до суду і судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності (ст.129 КУ).

В Україні діє Вища рада юстиції, до відання якої належить:

- внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх із посад;
- прийняття рішення стосовно порушення судьями та прокурорами вимог щодо несумісності;
- здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України та суддів вищих спеціалізованих судів і розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних і місцевих судів, а також прокурорів.

Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а Всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів Вищої ради юстиції. До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України (ст.131 КУ). Порядок утворення, склад, повноваження, організація роботи Вищої Ради юстиції визначаються Законом України «Про вищу Раду юстиції» від 15 січня 1991 року.

Президент України

Президент України – це глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, а також виступає від імені держави та користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років і не більше, ніж два строки підряд.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років і володіє державною мовою.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів із дня припинення повноважень (ст.103 КУ).

Порядок проведення виборів Президента України встановлюється Законом України «Про вибори Президента України» від 5 квітня 1999 року. Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше, ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, із моменту складення присяги народомі на урочистому засіданні Верховної Ради України (ст. 104 КУ).

Повноваження Президента України передбачені статтею 106 КУ:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку та правонаступництво держави;
- звертається з посланнями до народу та з щорічними та позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України;
- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- приймає рішення про визнання іноземних держав;
- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- призначає Всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує Всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України в строки;
- припиняє повноваження Верховної Ради України;
- вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше, ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
- призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;

- зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України через невідповідність цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

- скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

- очолює Раду національної безпеки та оборони України;

- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

- приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

- призначає на посади та звільняє з посад третину складу Конституційного Суду України;

- утворює суди у визначеному законом порядку;

- присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання та класні чини;

- нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

- приймає рішення про надання громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

- здійснює помилування;

- створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи та служби;

- підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

- має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. У разі, якщо повноваження Президента України припиняються достроково (відставка, неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення з поста в порядку імпічменту; смерть), виконання обов'язків Президента України на період до обрання та вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України.

Органи місцевого самоврядування в Україні

Статтею 7 КУ визначено, що в Україні визнається та гарантується місцеве самоврядування.

Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст, є районні та обласні ради (ст. 140 КУ).

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення та наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права обирають шляхом таємного голосування відповідно сільського, селищного, міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Чергові вибори сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, сільських, селищних, міських голів відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень відповідної ради чи відповідного голови, обраних на чергових виборах (ст.141 КУ).

Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 року.

Матеріальною та фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою (ст.142 КУ).

Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку та контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки та збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів і реалізацію їх результатів;

утворюють, реорганізують і ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів і контролюють їх виконання; затверджують районні та обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів і з коштів, залучених на договірних засадах із місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету в установленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності (ст.143 КУ).

Рішення, прийняті органами місцевого самоврядування, є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Питання для самоконтролю:

1. Структура та характеристика Конституції України
2. Склад і повноваження Верховної Ради України
3. Склад і повноваження Кабінету Міністрів України
4. Система судів в Україні
5. Статус Президента України
6. Перерахуйте органи місцевого самоврядування в Україні

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – С. 429.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996р.//Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
3. Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 14. – Ст.81.
4. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – ст.190.
5. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10 – 11. – ст. 73.
6. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – ст.272.
7. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41 – 42, № 43, № 44 – 45. – Ст. 529.
8. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К.: Правова єдність, 2010. – 432 с.
9. Совгиря О. В. Конституційно-процесуальне право України: навч. посіб. / О. В. Совгиря. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 536 с.
10. Шляхтун П. П. Конституційне право України: підручник / П. П. Шляхтун. – К.: Освіта України, 2008. – 592 с.

Тема 4 Правовий статус людини та громадянина

Конституційно-правовий статус людини та громадянина

Конституційно-правовий статус людини та громадянина – це встановлена конституцією та іншими законами система юридичних параметрів, яка визначає фактичне становище людини та громадянина в суспільстві на конкретному етапі суспільно-політичного розвитку держави.

Конституційне право закріплює основи правового статусу, однакові для всіх людей і громадян, які носять базовий характер стосовно інших статусів особи. Особливе значення в цьому зв'язку набувають норми Конституції України, хоча це не єдиний нормативно-правовий акт, що визначає правовий статус особи. У цій сфері діє система законодавчих актів України та міжнародно-правових актів. Із нормативно-правових актів України можна назвати всі основні джерела галузевого законодавства, які закріплюють певну частину прав і свобод у визначеній сфері суспільних відносин: Цивільний кодекс, Сімейний кодекс, Кодекс про адміністративні правопорушення тощо. До основних міжнародно-правових актів відноситься: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950 р.).

Розглядаючи основи правового (конституційного) статусу людини та громадянина необхідно звернути увагу переважно на: конституційні принципи правового статусу людини та громадянина; громадянство; основні права, свободи та обов'язки людини та громадянина та гарантії їх реалізації. Передумовою виникнення та існування основ правового статусу є загальна правосуб'єктність, тобто правоздатність (здатність мати права та обов'язки, що виникає з народженням особ і припиняється зі смертю особи) та дієздатність (здатність своїми діями набувати права, обов'язки та нести юридичну відповідальність, що залежить від віку та психічного стану особи).

Під принципами правового статусу людини та громадянина розуміють вихідні начала, на основі яких визначаються зміст і умови реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина. *До основних принципів, закріплених у Конституції України, належать:*

- принцип рівності людей у своїй гідності та правах (ст. 21 КУ);

- принцип рівності конституційних прав і свобод громадян України та рівності їх перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки та чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, в здобутті освіти та професійній підготовці, в праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці та здоров'я жінок, установами пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною та моральною підтримкою материнства й дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям (ст. 24 КУ);

- принцип невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини (ст.21 КУ);

- принцип гарантованості прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, Права та свободи людини та громадянина, закріплені цією Конституцією, не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22 КУ);

- принцип невичерпності конституційного переліку прав та свобод людини та громадянина (ст. 22 КУ);

- принцип єдності прав людини та її обов'язків перед суспільством (ст. 23 КУ).

Конституційні права, свободи та обов'язки людини та громадянина

Права, свободи та обов'язки людини й громадянина, передбачені розділом II Конституції України, визначають основний зміст правового статусу людини й громадянина. За статтею 3 КУ людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю й тому визнання та гарантії реалізації прав людини та громадянина є найважливішою умовою побудови правової держави та громадянського суспільства.

Права – це певні юридичні можливості суб'єктів конституційно-правових відносин, необхідні для задоволення особистих інтересів і потреб, які мають бути рівними для всіх.

Свободи – це спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети; це можливість власного незалежного вибору того чи іншого рішення.

Обов'язки – це міра належної та обов'язкової поведінки, якої кожен повинен дотримуватися для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства.

Конституційні права та свободи можна поділити на три групи залежно від характеру відносин, що виникають між особами або між особою та державою. По-перше, як фізична особа людина наділяється певними особистими правами й свободами. По-друге, індивід як член громадянської спільноти наділяється певними політичними правами та свободами. І, нарешті, по-третє, особа як учасник економічних відносин наділяється певними соціально-економічними правами та свободами.

Особисті права — це природні права, які людина одержує від народження, а держава визнає їх за людиною. Вони є невід'ємним елементом свободи людини й забезпечують особі не тільки життєво важливі умови існування, а й надають фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантувати невтручання в сферу її індивідуальної життєдіяльності.

Саме тому їх поширюють не тільки на громадян конкретної держави, а й на всіх інших людей, котрі перебувають на її території. До них відносяться:

- вільність і рівність людей у своїй гідності та правах. Права та свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21 КУ);

- право кожного на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права та свободи інших людей (ст. 23 КУ);

- невід'ємне право кожного на життя (ст. 27 КУ);

- право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 КУ);

- право кожного на невтручання в його особисте й сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 32 КУ);

- право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 КУ);

- право на свободу світогляду та віросповідання, яке включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу та ритуальні обряди, вести релігійну діяльність (ст. 35 КУ).

З особистими правами людини та громадянина тісно пов'язані її свободи.

Свобода особистості – це свобода людини та громадянина від будь-якого контролю – ідеологічного, політичного, економічного; право кожного обирати систему цінностей і формувати світогляд. До них відносяться:

- свобода політичної діяльності, не заборонена Конституцією та законами України (ст.15 КУ);

- свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (ст.33 КУ);

- свобода думки та слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст.34 КУ);

- свободу світогляду та віросповідання (ст.35 КУ);

- свобода збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи та демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст.39 КУ);

- свобода у володінні, користуванні та розпорядженні своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст.41 КУ);

- свобода вибору заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст.43 КУ);

- свобода літературної, художньої, наукової та технічної творчості (ст.54 КУ).

Громадянські права – це своєрідні гарантії охорони життя людини з боку держави, основним обов'язком якої є захист життя людини. До них відносяться:

- право кожного на повагу до його гідності (заборонено катування, жорстоке нелюдське поводження з людиною) (ст.28 КУ);

- право кожного на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду та тільки на підставах і в порядку, встановлених законом (ст.29 КУ);

- право на недоторканність житла (заборонено проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду) (ст.30 КУ);

- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, із метою запобігти злочину чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо (ст.31 КУ);

- право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст.40 КУ);

- право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст.48 КУ);

- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (держава створює умови для ефективного та доступного для всіх громадян медичного обслуговування; в державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності; держава дбає про розвиток фізичної культури та спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя (ст.49 КУ);

- право на безпечне для життя й здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди; право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення (ст.50 КУ);

- рівність прав дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним; утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу, яка заохочує та підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей (ст.52 КУ);

- право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань (ст.55 КУ);

- право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст.56 КУ);

- право знати свої права та обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними (ст.57 КУ);

- право не відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст.58 КУ);

- право на правову допомогу, що означає: кожен є вільним у виборі захисника своїх прав (ст.59 КУ);

- право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст.60 КУ);

- право на індивідуальний характер юридичної відповідальності; ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст.61 КУ);

- особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку й встановлена обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ст.62 КУ);

- особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист. Засуджений користується всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду (ст.63 КУ).

Економічні права – це право володіння, користування та розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. До них відносяться:

- право на приватну власність, право на користування об'єктами права державної та комунальної власності (ст.41 КУ);

- право на підприємницьку діяльність (ст.42 КУ);

- право на працю, право на належні, безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ст.43 КУ);

- право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст.44 КУ);

- право на відпочинок (ст.45 КУ).

Соціальні права – це можливості, пов'язані з соціальним захистом, зокрема:

- право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом (ст.46 КУ);

- право на житло; держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду (ст.47 КУ);

- право на достатній життєвий рівень для себе й своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст.48 КУ);

- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49 КУ);

- право на безпечне для життя та здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст.50 КУ).

Культурні права – це можливості людини доступу до духовних здобутків свого народу й всього людства, їх засвоєння, використання й участі в подальшому їх розвитку. Наприклад:

- право на освіту, при цьому повна загальна середня освіта є обов'язковою; право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі; право національних меншин на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови в державних і комунальних навчальних закладах (ст.53 КУ);

- право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом (ст.54 КУ).

Політичні права – це певні можливості громадян України, пов'язані з участю в політичному житті держави, в управлінні державними справами. До них відносяться:

- право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів; право на участь у професійних спілках із метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ст.36 КУ);

- заборона діяльності політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету та територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права й свободи людини, здоров'я населення (ст.37 КУ);

- право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст.38 КУ).

Конституційні обов'язки людини та громадянина України – ті обов'язки, які передбачені Основним Законом держави. Обов'язки тісно пов'язані з правами, що підтверджується наступною нормою – «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст.23 КУ), тобто маючи політичні, економічні, соціальні права, людина одразу набуває обов'язки не порушувати реалізацію цих прав іншими суб'єктами права. До обов'язків людини відносяться:

- обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 КУ);

- обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття (ст. 51 КУ);
- обов'язок повнолітніх дітей дбати про своїх непрацездатних батьків (ст. 51 КУ);
- обов'язок не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані їм збитки (ст. 66 КУ);
- обов'язок сплачувати податки та збори в порядку й розмірах, установлених законом (ст. 67 КУ).

До обов'язків громадян, окрім тих, що має людина, відносяться:

- щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан і доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом (ст. 67 КУ);
- обов'язок захищати Вітчизну, незалежність і територіальну цілісність України, шанувати державні символи України (ст. 65 КУ).

Підстави виникнення та втрати громадянства України

У Конституції України міститься тільки одна норма, якою визначено, що в Україні існує єдине громадянство (ст.4 КУ), а правовий зміст громадянства, підстави та порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень із питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб визначені Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року.

Громадянство України – правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов'язках і підтверджується такими документами: паспорт громадянина України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України; дипломатичний паспорт; службовий паспорт;

посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну.

Підстави набуття громадянства України передбачені статтею 6 Законом України «Про громадянство України», зокрема громадянство України набувається:

1) *за народженням*. Статтею 7 Закона України «Про громадянство України» визначені особи, які можуть набути громадянство України за цієї підстави:

- особа, батьки або один із батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України;

- особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, котрі на законних підставах проживають на території України, є громадянином України;

- особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України;

- особа, яка народилася на території України від іноземців, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України;

- особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої наданий статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому наданий статус біженця в Україні чи притулок в Україні, є громадянином України;

- особа, яка народилася на території України від іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, є громадянином України;

- новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України. Кожна з цих осіб є громадянином України з моменту народження;

2) *за територіальним походженням.* Статтею 8 Закону визначено коло осіб, які набувають громадянство за територіальним походженням, наприклад: особа, яка є особою без громадянства або іноземцем, але сама чи хоча б один із її батьків, дідусь чи бабуся, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 року на території, яка стала територією України. Такі особи мають подати зобов'язання припинити іноземне громадянство й подати документ про це, виданий уповноваженим органом відповідної держави, до уповноваженого органу України;

3) внаслідок прийняття до громадянства. Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України за умови визнання та дотримання Конституції України та законів України, а також подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців);

4) внаслідок поновлення в громадянстві;

5) внаслідок усиновлення;

6) внаслідок устанавлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя;

7) внаслідок устанавлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;

8) в зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;

9) внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;

10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Статтею 17 Закону України «Про громадянство України» передбачені *підстави припинення громадянства України*: внаслідок виходу з громадянства України; внаслідок втрати громадянства України; за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Законодавством передбачені органи, які уповноважені вирішувати питання щодо громадянства: Президент України, Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері громадянства, Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва та консульські установи України.

Президент України: приймає рішення та видає укази про прийняття і припинення громадянства України; визначає порядок провадження з питань громадянства та виконання прийнятих рішень; затверджує Положення про Комісію при Президентові України з питань громадянства.

Комісія при Президентові України з питань громадянства: розглядає заяви про прийняття та вихід із громадянства України; вносить пропозиції Президенту щодо задоволення цих заяв; повертає документи про прийняття до громадянства чи про вихід з громадянства України уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань громадянства або Міністерству закордонних справ України для їх оформлення відповідно до вимог чинного законодавства України; контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері громадянства, здійснює повноваження щодо: встановлення належності до громадянства України; прийняття заяв про прийняття до громадянства або виходу з громадянства, перевірки правильності оформлення документів і надсилання заяв разом зі своїм висновком на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства; виконання рішень Президента України з питань громадянства; видання особам, які набули

громадянство України, паспортів громадянина України, тимчасових посвідчень громадянина України, довідок про реєстрацію особи громадянином України; вилучення в осіб, громадянство яких припинено, паспортів, посвідчень; ведення обліку осіб, які набули чи припинили громадянство України.

Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва та консульські установи України здійснюють такі повноваження: встановлюють належність до громадянства України відповідно; приймають заяви разом із необхідними документами щодо прийняття до громадянства України осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України, перевіряють правильність їх оформлення, наявність умов для прийняття до громадянства України та відсутність підстав, за наявності яких особа не приймається до громадянства України, і разом із висновком надсилають на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства; приймають заяви разом із необхідними документами щодо виходу з громадянства України; готують подання про втрату особами громадянства України та надсилають їх на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства;

Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва та консульські установи України здійснюють повноваження стосовно осіб, які відповідно до чинного законодавства України є такими, що постійно проживають за кордоном, а також приймають рішення про оформлення набуття громадянства осіб, які народилися за межами України.

Безпосередня та представницька демократія в Україні

Демократію (від грецького слова «демос» – «народ») найчастіше визначають як спосіб врядування, при якому найвища влада належить народові. Це одночасно система та процес колективного управління суспільством. У статті 5 Конституції України зазначено, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Отже, залежно від форми волевиявлення народу розрізняють:

- *безпосередню демократію* – це пряме народовладдя. Статтею 69 КУ встановлено, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії, наприклад, право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст.36 КУ); право проводити збори, мітинги, походи та демонстрації (ст.36 КУ); письмові звернення громадян до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст.40 КУ);

- *представницьку демократію* – це рішення суспільних та державних питань виборними представницькими органами, якими є Верховна Рада України, Президент, органи місцевого самоврядування.

Вибори – це спосіб формування інститутів представницької демократії через народне голосування. Виборче право є одним із найважливіших прав людини та громадянина, що означає право обирати й бути обраним.

Сучасне виборче право ґрунтується на таких основних принципах:

- принцип свободи, тобто громадянин самостійно вирішує, за кого віддати голос і чи голосувати взагалі;

- принцип загальних всенародних виборів. Це означає, що кожному громадянину при досягненні певного віку надане право обирати й бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування. Позбавити

цього права можуть громадян, що визнані судом недієздатними або утримуються в місцях позбавлення волі. Віковий ценз для одержання права голосувати становить 18 років, а для набуття права обиратися віковий ценз зазвичай є вищим. Наприклад, обиратися народним депутатом можна з 21 року, Президентом – при досягненні 35 років;

- принцип рівних виборів. Це означає, що кожен громадянин, який бере участь у виборах, незалежно від статі, віку, раси, національності, майнового становища, соціального походження, віросповідання має один голос, і цей голос є рівним відносно інших;

- принцип прямих виборів, тобто громадяни голосують безпосередньо за кандидата (партійний список);

- принцип таємного голосування, що означає: бюлетені заповнюються в спеціально відгородженому приміщенні (кабінеті для голосування), де виборець знаходиться наодинці.

Види виборів:

а) за територіальною ознакою:

- загальнонаціональні (загальнодержавні) вибори, які проводяться на території всієї держави (вибори до Верховної Ради України та вибори Президента України).

Вибори до Верховної Ради України регулюються Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року.

Порядок проведення виборів Президента України встановлений Законом України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 року.

- місцеві вибори – ті, які проводяться на території певної адміністративно-територіальної одиниці (вибори органів місцевого самоврядування) та регулюються Законом України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2016 року.

б) за часом проведення:

- чергові вибори, які проводяться в зв'язку із закінченням визначеного законодавством України строку повноважень виборного органу або посадової особи;

- позачергові вибори, які проводяться в зв'язку з достроковим припиненням повноважень виборного органу або посадової особи;

- повторні вибори – проводяться в разі визнання результатів виборів недійсними або такими, що не відбулися.

Визначальною складовою для характеристики виборів як форми реалізації ідей представницької демократії є поняття виборчої системи.

Виборча система – це впорядкована сукупність норм, правил і прийомів, що визначають шляхи, форми та методи утворення представницьких і інших виборних органів державної влади. Існують такі виборчі системи – мажоритарна, пропорційна та змішана.

Мажоритарна виборча система – це порядок визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат, який одержав на виборах більшість (абсолютну чи відносну) голосів виборців. Мажоритарні системи можуть бути:

- відносної більшості (обраним вважається депутат, який отримав найбільшу кількість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, а у випадку рівності голосів питання вирішується шляхом жеребкування або проведенням повторних виборів;

- абсолютної більшості (обраним вважається депутат, за якого проголосувало більше половини виборців, що прийшли на вибори, тобто 50 % + 1 голос. У разі, якщо жоден кандидат не набрав необхідної кількості голосів, організуються повторні вибори, в яких беруть участь 2 кандидати, котрі набрали найбільшу кількість голосів;

- мажоритарна система кваліфікованої більшості (обраним вважається кандидат або список, який отримав певну кваліфіковану більшість голосів виборців, яка є більшою за абсолютну ($2/3$, $3/4$). Така система зустрічається дуже рідко через її низьку результативність.

Пропорційна виборча система – при якій голосування за кандидатів проводиться за партійними списками й розподіл мандатів між партіями відбувається пропорційно до кількості голосів, набраних кожною із них у межах виборчого округу. Головна перевага цієї системи – представництво партій у виборних органах відповідно до їхньої реальної популярності серед виборців. Усі пропорційні системи вимагають проведення виборів у багатомандатних округах. Процес розподілу мандатів починається з вирахування квоти, тобто мінімального числа голосів, одержання яких гарантує партії одне депутатське місце. Кількість депутатських місць дорівнює числу отриманих партією квот: депутатами стає визначена кожною партією кількість кандидатів, найближчих до першого місця в списку за результатами проведеного голосування. Майже кожна пропорційна виборча система встановлює певний бар'єр представництва, тобто мінімальне число голосів із концентрацією їх в округах, яке партія мусить набрати для одержання представництва у виборних органах. Бар'єр у 4–5 % змушує невеликі партії шукати об'єднання з вагомішими організаціями, сприяючи тим самим зменшенню числа потенційних фракцій у парламенті чи створенню працездатнішого уряду.

Змішана виборча система – це така виборча система, яка поєднує елементи мажоритарної та пропорційної систем: одна частина парламенту обирається за мажоритарною системою, а друга частина – за пропорційною. При голосуванні виборець отримує два бюлетені, одним з яких він голосує за особу, а другим – за партію.

Референдум – це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень із важливих питань загальнодержавного та місцевого значення. Голосування виборців іноді називають ще плебісцитом, що є синонімом терміна «референдум». Референдуми як один з способів формування громадської думки, є одним із основних інструментів реалізації права народного суверенітету та легітимізації владних рішень.

Види референдумів:

а) за територіальною ознакою:

- Всеукраїнський референдум. Відповідно до ст. 72 Конституції України Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, установлених Конституцією, а за народною ініціативою проголошується на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, за умови, що підписи за призначення референдуму зібрані не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області. Виключно Всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України й не допускається щодо законопроектів із питань податків, бюджету та амністії (ст.72, ст.73 КУ);

б) місцевий референдум, який може проводитися в межах Автономної Республіки Крим або в межах села, селища, міста. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене законодавством України до відання місцевого самоврядування.

Отже, народовладдя – це влада народу не лише в державі, а ще й над самою державою, яка здійснюється безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення статусу людини й громадянина.
2. Які ви знаєте конституційні права, свободи та обов'язки людини та громадянина України?
3. Чи співпадають поняття «громадянство», «підданство» та «національність»?
4. Що таке демократія?
5. Визначте, яка мета виборів і референдумів.
6. Які питання заборонено виносити на референдум?

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
2. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – ст. 65.
3. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19–20. – ст. 179.
4. Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – ст. 99.
5. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – ст.170.
6. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10 – 11. – ст. 73.
7. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – ст.43.
8. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. посіб. / О. М. Гончаренко . – К.: Знання, 2008. – 207 с.
9. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К.: Правова єдність, 2010. – 432 с.
10. Чушенко В. І., Заяць І. Я. Конституційне право України: підручник / В. І. Чашенко, І. Я. Заяц. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 488 с.

РОЗДІЛ 3

ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА

Тема 5 Основи цивільного законодавства України

Загальна характеристика цивільного кодексу

Цивільне право України – це галузь національного права, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини, що виникають між фізичними, юридичними особами та державою в цілому.

Майнові відносини пов'язані з належністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майном (речі, рухоме та нерухоме майно).

Особисті немайнові відносини індивідуалізують особу, оскільки виникають завдяки здійсненню нею своїх особистих прав і свобод (право особи на життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я та авторство).

Особисті немайнові відносини поділяються на дві групи:

- особисті, немайнові пов'язані з майновими (права авторів на результати інтелектуальної праці в галузі науки, літератури, мистецтва тощо);
- особисті немайнові, не пов'язані з майновими (права особи на честь, гідність, ім'я, листування тощо).

Сторони цих відносин виступають як юридично рівні між собою, незалежні одна від одної, що є однією з характерних рис цивільно-правового методу. З виникненням цивільно-правових відносин їхні учасники не можуть нав'язувати свою волю один одному, а тому їхні стосунки повинні базуватися на основі досягнутої згоди (наприклад, в основу реалізації договору купівлі-продажу сторони мають покласти досягнення спільної згоди відносно кількості, якості й ціни товару).

Важливою складовою поняття «цивільне право» є цивільне законодавство тобто сукупність норм, що регулюють цивільні відносини.

Цивільний кодекс України (далі ЦК) – основне джерело цивільного права, прийнятий 16 березня 2003 року, в статті 1 якого зазначено, що особисті немайнові та майнові відносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

У ч. 2 цієї статті зазначено, що до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом.

Структура Цивільного кодексу:

Книга перша «Загальні положення»

Розділ 1 «Основні положення» – визначаються загальні принципи цивільного законодавства, підстави виникнення та здійснення цивільних прав і обов'язків, право на захист цивільних прав та інтересів.

Розділ 2 «Особи» – визначаються загальні положення про фізичну та юридичну особу.

Розділ 3 «Об'єкти цивільних прав» – визначаються загальні положення про об'єкти цивільних прав, поняття речі, майна, цінних паперів і особистих немайнових благ.

Розділ 4 «Правочини. Представництво» – визначаються загальні положення про правочини, правові наслідки недійсності правочину, поняття та підстави представництва.

Розділ 5 «Строки та терміни. Позовна давність» – визначаються порядок обчислення строків і поняття та види позовної давності.

Книга друга «Особисті немайнові права фізичної особи» – визначаються загальні положення про особисті немайнові права фізичної особи; особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, право на медичну допомогу, право на таємницю про стан здоров'я тощо); особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (право на ім'я, право на використання імені, право на повагу до гідності та честі, повага до людини, яка померла).

Книга третя «Право власності та інші речові права» – визначаються загальні положення права власності, підстави набуття й припинення права власності, види та захист права власності; загальні положення про права володіння чужим майном.

Книга четверта «Право інтелектуальної власності» – визначаються загальні положення права інтелектуальної власності на літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо.

Книга п'ята «Зобов'язальне право» – визначаються загальні положення про зобов'язання (неустойка, порука, гарантія, застава, притримання, завдаток); поняття, умови укладення, зміни та розірвання договорів; також у цій книзі визначаються загальні положення про окремі види зобов'язань, а саме *договірні зобов'язання* (договір купівлі-продажу, договір поставки, договір міни, договір дарування, договір найму тощо) та *недоговірні зобов'язання* (публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу, вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, рятування здоров'я та життя фізичної особи, підстави відповідальності за завдану майнову шкоду тощо).

Книга шоста «Спадкове право» – визначаються загальні положення та особливості спадкування за законом і за заповітом.

Фізичні особи як суб'єкти цивільного права

Термін «фізична особа» широко застосовується цивільним законодавством, а статтею 24 ЦК визначено, що це – людина як учасник цивільних відносин. Тобто це конкретна людина, котра володіє рядом ознак, за якими її можна ідентифікувати, та знаходиться в певних правових відносинах із державою.

Для її визначення (ідентифікації) використовуються, окрім зовнішніх даних, такі характеристики: прізвище, ім'я, по батькові, свідоцтво про народження, громадянський паспорт, ПІН платника податків, місце проживання і т.ін.

Але щоб брати участь у цивільних правовідносинах, фізична особа повинна бути наділена *цивільною правосуб'єктністю*, яка складається із правоздатності та дієздатності.

Цивільна правоздатність фізичної особи – це здатність особи мати цивільні права та обов'язки, виникає в момент її народження та припиняється в момент її смерті (ст. 25 ЦК). Цивільну правоздатність мають усі фізичні особи. Однак у випадках, що прямо передбачені в законі, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини (ч. 2 ст. 25 ЦК).

Наприклад, майновий інтерес зачатої, але ще не народженої дитини охороняється шляхом закріплення за нею можливості в разі живонародженості бути визнаною суб'єктом спадкових правовідносин. Окрім цього, у випадках, що прямо встановлені законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку. Наприклад, особа має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів і репродуктивних клітин лише при досягненні повноліття (ст. 290 ЦК).

Цивільна дієздатність фізичної особи (ст. 39 ЦК) – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦК і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

Отже види цивільної дієздатності фізичної особи:

1. Часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа). Така особа має право:

- самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (якщо такий правочин задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість);
- здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду (ст. 31 ЦК).

2. Неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа).

Крім правочинів, передбачених статтею 31 ЦК, така особа має право:

- самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Інші правочини вчиняються за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. На вчинення правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника та дозвіл органу опіки та піклування. Також така особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право

неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права (ст. 32 ЦК).

3. Повна цивільна дієздатність (ст. 34 ЦК)

Повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття). У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу.

Статтею 35 ЦК передбачено надання повної цивільної дієздатності:

- фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини;

- за рішенням органу опіки та піклування за заявою зацікавленої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а в разі відсутності такої згоди – за рішенням суду;

- фізичній особі, котра досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю.

В окремих випадках законодавець визначає умови, за яких фізична особа може бути обмежена в цивільній дієздатності, а також за певних обставин визнана недієздатною.

4. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона:

- страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними;

- зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо й тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, в скрутне матеріальне становище (ст. 36 ЦК).

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Одержання заробітку, пенсії, стипендії такої особи

та розпоряджання ними здійснюються піклувальником, а самостійно вона може вчиняти лише дрібні побутові правочини (ст. 37 ЦК).

5. Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними (ст. 39 ЦК).

Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка, й усі правочини від її імені та в її інтересах вчиняє опікун, який несе відповідальність за завдану цією особою шкоду (ст. 41 ЦК).

Важливу роль для забезпечення рівності в можливості набуття та здійснення цивільних прав фізичної особи та створення й виконання її цивільних обов'язків відіграє *інститут опіки та піклування*.

Статтею 56 ЦК закріплено, що органами опіки та піклування є районні, районні в містах Київ та Севастополь державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад.

Опіка встановлюється над малолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, які визнані недієздатними (ст. 58 ЦК).

Піклування встановлюється над неповнолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, цивільна дієздатність яких обмежена (ст. 59 ЦК).

Для визначення правового статусу фізичної особи важливу роль відіграє *місце її проживання*. Місцем проживання фізичної особи є житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово (ч. 1 ст. 29 ЦК).

Щодо визначення правового статусу фізичної особи слід звернути увагу на акти цивільного стану, які також відіграють важливу роль.

Актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою й започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав і обов'язків (ст. 49 ЦК).

Актами цивільного стану є: народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід із громадянства та його втрата,

досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, зміна імені, інвалідність, смерть тощо.

Державній реєстрації підлягають народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом, зміна імені, смерть (ч. 3 ст. 49 ЦК).

Народження фізичної особи та її походження, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть підлягають обов'язковому внесенню до Державного реєстру актів цивільного стану громадян в органах юстиції (ч. 4 ст. 49 ЦК).

Одним із особливих прав фізичної особи є її право на зайняття підприємницькою діяльністю. Зокрема визначено, що фізична особа з повною дієздатністю має право на здійснення підприємницької діяльності, яка не заборонена законом (ч. 1 ст. 50 ЦК). І тому для фізичних осіб, котрі виявили бажання займатися підприємницькою діяльністю, введений специфічний правовий статус – фізична особа-підприємець.

При цьому фізична особа має право здійснювати підприємницьку діяльність лише за умови її державної реєстрації в порядку, встановленому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань».

Специфічність правового статусу фізичної особи-підприємця полягає в тому, що до її підприємницької діяльності застосовуються нормативно-правові акти, які регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин.

Щодо відповідальності фізичної особи-підприємця, то за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, вона відповідає всім своїм майном, крім майна, на яке згідно із законом не може бути направлене стягнення (ст. 52 ЦК).

Юридичної особи як суб'єкти цивільного права

Суб'єктом цивільних правовідносин може бути не лише фізична особа, а й *юридична особа*, тобто організація, створена та зареєстрована у встановленому законом порядку (ст. 80 ЦК). Однак для того, щоб певна організація була визнана юридичною особою, вона повинна мати такі ознаки:

- організаційна єдність, тобто юридична особа повинна мати певну структуру (органи управління, структурні підрозділи тощо), що закріплюється в установчих документах;

- реєстрація в установленому законом порядку на підставі Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»;

- наявність цивільної правоздатності (ст. 91 ЦК) та дієздатності (ст. 92 ЦК);

- майнова відокремленість, тобто юридична особа повинна мати на балансі відокремлене майно;

- самостійна майнова відповідальність за зобов'язаннями, тобто юридична особа повинна нести самостійну відповідальність за зобов'язаннями всім своїм майном;

- кожна юридична особа виступає в правовідносинах від свого імені.

Важливу роль для участі юридичної особи в цивільних правовідносинах відіграє її *місцезнаходження* – це фактичне місце ведення діяльності чи розташування офісу, з якого проводиться щоденне керування діяльністю юридичної особи (де переважно знаходиться керівництво) та здійснення управління й обліку (ст. 93 ЦК).

Іноді юридичні особи здійснюють певну діяльність і за межами свого місця знаходження, створюючи відособлені підрозділи (ст. 95 ЦК): представництво (відокремлений підрозділ юридичної особи, розташований поза її місцезнаходженням і здійснює представництво та захист інтересів юридичної особи) та філію (відокремлений підрозділ юридичної особи, розташований поза

її місцезнаходженням і здійснює всі або частину її функцій), керівники яких діють на підставі виданої нею довіреності.

Юридична особа як учасник цивільних правовідносин має певний період «життя», який визначається моментами її створення (реєстрація) та припинення (реорганізації чи ліквідація).

Види юридичних осіб:

1. Залежно від порядку створення розрізняються:

- юридичні особи публічного права – створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу місцевого самоврядування для здійснення спеціальних публічних функцій, не обумовлених їх участю в цивільних правовідносинах (міністерства та відомства), однак це не означає, що вони не можуть вступати в цивільні правовідносини.

- юридичні особи приватного права – створюються з ініціативи приватних осіб на підставі установчих документів із метою участі в цивільних правовідносинах.

2. Стаття 83 ЦК визначає організаційно-правові форми юридичних осіб:

товариство – це організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі в цьому товаристві. Товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом. Товариства поділяються на:

- підприємницькі (ст. 84 ЦК) – здійснюють підприємницьку діяльність із метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками, можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничі кооперативи;

- непідприємницькі (ст. 85 ЦК) – не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками;

установа – це організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участь в управлінні нею, шляхом об'єднання

(виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Особисті немайнові права фізичної особи

Книга друга Цивільного кодекса «Особисті немайнові права фізичної особи» цілком присвячена особистим немайновим правам фізичної особи, які не мають економічного змісту, належать особі від народження та довічно. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав. Вони поділяються на 2 види:

- особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи. Наприклад, право на життя (ст. 281 ЦК), право на медичну допомогу (ст. 284 ЦК), право на таємницю про стан здоров'я (ст. 286 ЦК), право на свободу (ст. 288 ЦК), право на особисту недоторканність (ст. 289 ЦК), право на донорство (ст. 290 ЦК), право на сім'ю (ст. 291 ЦК), право на безпечне для життя та здоров'я довкілля (ст. 293 ЦК);

- особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Наприклад, право на ім'я (ст. 294 ЦК), право на зміну імені (ст. 295 ЦК), право на використання імені (ст. 296 ЦК), право на повагу до гідності та честі (ст. 297 ЦК), повага до людини, яка померла (ст. 298 ЦК), право на недоторканність ділової репутації (ст. 299 ЦК), право на індивідуальність (ст. 300 ЦК), право на особисте життя та його таємницю (ст. 301 ЦК), право на інформацію (ст. 302 ЦК), право на особисті папери (ст. 303 ЦК), право на таємницю кореспонденції (ст. 306 ЦК), захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок (ст. 307 ЦК), хорона інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах (ст. 308 ЦК), право на свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості (ст. 309 ЦК), право на місце проживання (ст. 310 ЦК), право на

недоторканність житла (ст. 311 ЦК), право на вибір роду занять (ст. 312 ЦК), право на свободу пересування (ст. 313 ЦК) тощо.

Право власності

Книга третя «Право власності та інші речові права» містить норми загального положення щодо права власності, підстави набуття та припинення права власності, види та захист права власності, право володіння чужим майном тощо.

Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (ст. 316 ЦК).

Зміст права власності становлять належні власникові повноваження з володіння, користування та розпорядження (ст. 317 ЦК):

- володіння – це юридично закріплена можливість фактичного господарського панування власника над річчю (майном);
- користування – це юридично забезпечена можливість вилучення з речі (майна) корисних властивостей шляхом її використання;
- розпорядження – це юридично забезпечена можливість визначити долю речі (майна) шляхом учинення юридичних актів щодо речі (передача, відчуження чи відмова).

Усі зазначені повноваження в своїй сукупності становлять «тріаду» повноважень власника. При цьому законодавець гарантує непорушність і неможливість безпідставного позбавлення чи обмеження права власності. Однак як і будь-яке суб'єктивне цивільне право, право власності має свої межі. Власник може володіти, користуватись і розпоряджатись річчю (майном) на власний розсуд, окрім випадків, які прямо передбачені законом. Наприклад, власник повинен здійснювати належне йому право власності законно, додержуючись моральних засад суспільства, не заподіюючи шкоду правам,

свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, не погіршуючи екологічну ситуацію та природні якості землі тощо (ст. 319 ЦК).

Цивільний кодекс України містить наступні форми власності:

- право власності Українського народу (ст. 324 ЦК)

суб'єкт – Український народ. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

об'єкт – земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони;

- право приватної власності (ст. 325 ЦК)

суб'єкт – фізичні (громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства) та юридичні особи (підприємства, установи, організації різних форм власності);

об'єкт – будь-яке майно, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати (психотропні речовини, зброя тощо). Склад, кількість і вартість майна не є обмеженими, а розмір земельної ділянки законом може бути обмеженим;

- право державної власності (ст. 326 ЦК)

суб'єкт – держава Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади. Управління майном, що є в державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами;

об'єкт – майно, у тому числі грошові кошти;

- право комунальної власності (ст. 327 ЦК)

суб'єкт – територіальна громада. Управління майном здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування;

об'єкт – майно, в тому числі грошові кошти.

Загальні положення про цивільне зобов'язання

Книга п'ята Цивільного кодексу України містить норми щодо зобов'язань. Статею 509 ЦК визначено, що цивільне зобов'язання – це правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Законодавством передбачені такі види забезпечення виконання зобов'язання:

- неустойка (штраф, пеня) – грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві в разі порушення боржником зобов'язання. Штраф обчислюється у відсотках від суми зобов'язання. Пеня обчислюється у відсотках від суми зобов'язання за кожен день прострочення виконання (ст. 549 ЦК);

- порука. За договором поруки поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку і поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником (ст. 553 ЦК);

- гарантія. За гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантують перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку, гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником (ст. 560 ЦК);

- завдаток – грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторіві боржником у рахунок належних із нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання та на забезпечення його виконання. Якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних із боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом (ст. 570 ЦК);

- застава. Кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими

кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави) (ст. 572 ЦК);

- притримання. Кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання з оплати цієї речі або відшкодування кредиторів пов'язаних із нею витрат та інших збитків має право притримати її в себе до виконання боржником зобов'язання (ст. 594 ЦК).

Види зобов'язань передбачені розділом 3 Книги п'ятої Цивільного кодексу. Вони поділяються на договірні та недоговірні зобов'язання.

До договірних зобов'язань відносяться договори: договір купівлі-продажу; договір роздрібної купівлі-продажу; договір поставки; договір контрактації сільськогосподарської продукції; договір постачання енергетичних та інших ресурсів через приєднану мережу; договір міни; договір дарування; договір ренти; договір довічного утримання (догляду); договір найму; договір прокату; договір найму земельної ділянки та інші, передбачені ЦК зі статті 655 по 1143 включно, в яких визначений зміст умови, порядок укладення, розірвання тощо.

Наприклад, передбачений статтею 655 ЦК договір купівлі-продажу. За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Предметом договору купівлі-продажу може бути (ст. 656 ЦК): товар, який є в продавця на момент укладення договору або буде створений (придбаний, набутий) продавцем у майбутньому; майнові права; право вимоги, якщо вимога не має особистого характеру.

Статтею 657 встановлено, що договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається в письмовій формі та підлягає нотаріальному

посвідченню, крім договорів купівлі-продажу майна, що перебуває в податковій заставі.

Продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на товар, що продається (права наймача, право застави, право довічного користування тощо). У разі невиконання цієї вимоги покупець має право вимагати зниження ціни або розірвання договору купівлі-продажу, якщо він не знав і не міг знати про права третіх осіб на товар (ст. 659 ЦК).

Приклад 2. Договір найму житла (ст. 810). За договором найму (оренди) житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати іншій стороні (наймачеві) житло для проживання в ньому на певний строк за плату та укладається в письмовій формі.

Сторонами в договорах із наведених прикладів можуть бути фізичні та юридичні особи.

Приклад 3. Договір позики (ст. 827). За договором позики одна сторона (позикодавець) безоплатно передає або зобов'язується передати іншій стороні (користувачеві) річ для користування протягом установленого строку.

Договір позики речі побутового призначення між фізичними особами може укладатися усно, а між юридичними особами, а також між юридичною та фізичною особою укладається в письмовій формі. Договір позики транспортного засобу (крім наземних самохідних транспортних засобів), у якому хоча б однією стороною є фізична особа, укладається в письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню.

До недоговірних зобов'язань відносяться: публічна обіцянка винагороди, вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи, відшкодування шкоди.

Наприклад, стаття 1144 ЦК передбачає, що особа має право публічно пообіцяти винагороду (нагороду) за передання їй відповідного результату (передання інформації, знайдення речі, знайдення фізичної особи тощо). В разі

виконання завдання та передання його результату особа, яка публічно обіцяла винагороду (нагороду), зобов'язана виплатити її (ст. 1148 ЦК).

Приклад 4. Шкода, завдана особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї, відшкодовується державою в повному обсязі (ст. 1161).

Шкода, завдана майну особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, відшкодовується власником (володарем) цього майна з урахуванням його матеріального становища. Розмір відшкодування шкоди не може перевищувати вартості майна, яке рятувалося (ст. 1162).

Спадкове право

Книга шоста Цивільного кодексу України присвячена питанням спадкування. Статтею 1216 визначено, що спадкуванням є перехід прав і обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкування здійснюється за заповітом або за законом (ст. 1217 ЦК).

1. Спадкування за заповітом.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю, здійснюється виключно особисто, тобто представництво не допускається (ст. 1234 ЦК).

Заповідач має право:

- призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності в нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин;

- без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом і в цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування;

- охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складення заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати в майбутньому;

- скласти заповіт щодо всієї спадщини або її частини;

- зробити в заповіті заповідальну відмову;

- зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця та форми здійснення ритуалу поховання;

- зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети;

- обумовити виникнення права на спадкування в особи, яка призначена в заповіті, наявністю певної умови (наявність інших спадкоємців, проживання в певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо), але вона не повина суперечити закону або моральним засадам суспільства.

Незважаючи на зміст і побажання заповідача, є категорія близьких осіб, які мають право на частку в спадщині. Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) і непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Розмір обов'язкової частки в спадщині може бути зменшений судом із урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення (ст. 1241).

Загальні вимоги до форми заповіту, передбачені статтею 1247 ЦК, а саме: складається в письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення; має бути особисто підписаний заповідачем; має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами. Якщо в населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути посвідчений

уповноваженою на це посадовою особою відповідного органу місцевого самоврядування.

Заповіт особи, яка перебуває на лікуванні в стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка проживає в будинку для осіб похилого віку та інвалідів, може бути посвідчений головним лікарем, його заступником, черговим лікарем цієї лікарні або головним лікарем будинку для осіб похилого віку та інвалідів.

Якщо особа перебуває на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, то заповіт може бути посвідчений капітаном цього судна. У разі перебування особи в пошуковій або іншій експедиції, то заповіт посвідчується начальником цієї експедиції.

Заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, також заповіт працівника, члена його сім'ї та члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу.

Якщо особа тримається в установі виконання покарань чи в слідчому ізоляторі, то заповіт може бути посвідчений начальником такої установи або начальником слідчого ізолятора.

2. Спадкування за законом

Спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування в разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

Цивільним кодексом передбачено п'ять черг спадкування за законом:

- перша черга спадкоємців (ст. 1261 ЦК) – діти спадкодавця, в тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той із подружжя, який його пережив, і батьки;

- друга черга спадкоємців (ст. 1262 ЦК) – рідні брати та сестри спадкодавця, його бабуся та дідусь як із боку батька, так і з боку матері;

- третя черга спадкоємців (ст. 1263 ЦК) – рідні дядько та тітка спадкодавця;

- четверта черга спадкоємців (ст. 1264 ЦК) – особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше п'яти років до часу відкриття спадщини;

- п'ята черга спадкоємців (ст. 1265 ЦК) – інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа.

У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують також утриманці спадкодавця – це неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш п'яти років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте структуру цивільного кодексу.
2. Дайте визначення правоздатності та дієздатності.
3. Особливості правоздатності та дієздатності юридичної особи.
4. Форми права власності.
5. Що таке цивільне зобов'язання?
6. Види спадкування.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – С. 356.

3. Про колективні договори і угоди: Закон України від 7 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – ст.361.
4. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – ст. 263.
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – ст.19.
6. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – ст. 268.
7. Про підприємництво: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19 –20, № 21 – 22. – ст.144.
8. Дзера О. В. Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. – Кн. 1. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 736 с.
9. Харитонов Є. О. Цивільне право України: В 2-х томах. Т. 2. Підручник / За ред. д-ра юрид. наук, проф. Є.О. Харитонова, канд. юрид. наук Н. Ю. Голубевої. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 872 с.
10. Харитонов Є. О. Цивільне право України: В 2-х томах. Том. 1. Підручник / За ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова, канд. юрид. наук Н. Ю. Голубевої. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 832 с.

Тема 6 Основи сімейного законодавства України

Загальна характеристика сімейного кодексу

Сімейне право – це сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та майнові відносини людей, і виникають на основі шлюбу, сім'ї, спорідненості, всиновлення, прийняття дітей на виховання. Наприклад, подружні стосунки взаємної поваги, любові, моральної підтримки, на основі яких виникають майнові права та обов'язки подружжя; батьківство – це передусім кровний і духовний зв'язок батька з дитиною, його піклування про неї, виховання тощо, а на їх основі виникає обов'язок із утримання цієї дитини до досягнення повноліття.

Сімейні відносини виникають лише між громадянами на підставі конкретних юридичних фактів. Юридичні ж особи взагалі не є суб'єктами сімейного права. Ці відносини регулюються спеціальними нормативно-правовими актами, основним з яких є Сімейний кодекс України, прийнятий 10.01.2002 року. Істотний вплив на них мають норми етики, моралі, звичаї та традиції.

Сімейний кодекс України (далі СК) складається з таких розділів:

Розділ I «Загальні положення» містить основні засади регулювання сімейних правовідносин (поняття сім'ї, дитини, шлюбу тощо);

Розділ II «Шлюб. Права та обов'язки подружжя» – встановлено визначення шлюбу, шлюбного віку, порядок державної реєстрації шлюбу, підстави недійсності шлюбу, особисті немайнові права та обов'язки подружжя, право особистої приватної власності дружини та чоловіка, право спільної сумісної власності подружжя тощо;

Розділ III «Права та обов'язки матері, батька та дитини» – визначає особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей, право батьків і дітей на майно, обов'язки батьків утримувати дитину та обов'язки повнолітніх дітей утримувати батьків тощо;

Розділ IV «Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» – визначені загальні засади всиновлення, встановлення опіки та піклування над дітьми тощо;

Розділ V «Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів» – закріплені особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів (бабуся, дідусь, прабабуся, прадідусь, брат, сестра та інші) та обов'язок із їх утримання;

Розділ VI «Застосування Сімейного кодексу України до іноземців і осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав і міжнародних договорів в Україні»;

Розділ VII. Прикінцеві положення.

Статтею 1 СК встановлено, що регулювання сімейних відносин здійснюється з метою зміцнення сім'ї як соціального інституту та як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги та підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Поняття шлюбу, умови та порядок його укладення

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану (далі РАЦСу). Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них прав і обов'язків подружжя (ст.21 СК).

Ознаками шлюбу є: добровільність, тобто наявність добровільної згоди обох з подружжя (ст. 24 СК); досягнення шлюбного віку жінкою та чоловіком, котрі вступають у шлюб (ст. 22 СК); реєстрація шлюбу в установленому законом порядку органом; спрямованість на утворення особистого сімейного союзу чоловіка та жінки.

Умови вступу в шлюб – це ті умови, дотримання яких необхідне для правозгідності шлюбу. Правозгідним відповідно до ст. 37 СК є шлюб, укладений з дотриманням вимог закону. Відповідно до Сімейного кодексу умовами вступу в шлюб є:

а) взаємна вільна згода жінки та чоловіка на укладення шлюбу;

б) досягнення особами, котрі бажають вступити в шлюб, на день реєстрації шлюбного віку – 18 років (ст. 22 СК). При цьому СК установлює можливість вступу в шлюб особи, що досягла 14 років, для чого їй (йому) необхідно отримати рішення суду про надання права на шлюб, якщо судом буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Перешкодами для укладення шлюбу є:

а) перебування в іншому шлюбі. Українське сімейне законодавство не допускає багатозшлюбності, тобто для укладення нового шлюбу необхідно або припинити попередній шлюб, або не перебувати в шлюбі (ст. 25 СК);

б) наявність між особами, що бажають одружитися, родинних зв'язків прямої лінії споріднення. Відповідно до ст. 26 СК не можуть перебувати в шлюбі між собою рідні брати, сестри – як повнорідні, так і неповнорідні, двоюрідні брати та сестри, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця; всиновитель і всиновлена ним дитина.

За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною всиновителя та всиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були всиновлені ним. Шлюб між всиновителем і всиновленою ним дитиною може бути зареєстрований лише в разі скасування всиновлення.

в) недієздатність осіб (або особи), які бажають укласти шлюб. У разі укладення шлюбу з особою, яка визнана в установленому законом порядку недієздатною, такий шлюб визнається недійсним. Це обумовлено тим, що, по-перше, недієздатна особа не може повністю усвідомити значення своїх дій і відповідно не може надати усвідомленої згоди на шлюб; по-друге, в більшості випадків захворювання, що є підставами для визнання особи недієздатною, передаються спадково, тобто становлять загрозу для майбутніх нащадків.

Заява про реєстрацію шлюбу подається особисто жінкою та чоловіком до будь-якого органу державної реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором і з цього часу вони вважаються нареченими (ст. 28 СК). Якщо жінка та (або) чоловік не можуть через поважні причини особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу до органу РАЦСу, таку заяву, нотаріально засвідчену, можуть подати їх представники.

Наречені зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я, а приховування відомостей про стан здоров'я одним з наречених, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним (ст. 30 СК).

Статтею 31 передбачений випадок відмови особи від шлюбу. В такому разі ця сторона зобов'язана відшкодувати другій стороні витрати, що були нею понесені в зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Але якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, прихованням нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо), затрати відшкодуванню не підлягають.

Шлюб реєструється після спливу одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу, але за наявності поважних причин керівник органу РАЦСу дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу цього строку.

Шлюб реєструється при особистій присутності наречених у приміщенні органу державної реєстрації актів цивільного стану в урочистій обстановці (за бажанням).

Припинення шлюбу

Під припиненням шлюбу розуміється припинення правовідносин між подружжям, зумовлене настанням певних юридичних фактів. Залежно від

настання певного юридичного факту можна назвати такі підстави припинення шлюбу – це смерть одного з подружжя або оголошення його померлим і розірвання шлюбу (ст. 104 СК).

Громадянин може бути оголошений померлим у судовому порядку в разі, коли за місцем його постійного проживання немає відомостей про місце його перебування протягом трьох років або якщо він пропав безвісти за обставин, що загрожували смертю (землетрус, паводок, обвал тощо) чи дають підстави припускати його загибель від певного нещасного випадку (пожежа, повітряна, залізнична чи автомобільна катастрофа) – протягом шести місяців. В особливу групу закон виділяє осіб, які пропали безвісти в зв'язку з воєнними діями. Такі особи можуть бути оголошені померлими не раніше, ніж через два роки з дня припинення воєнних дій.

Розірвання шлюбу відбувається або в органах РАЦСу, або за рішенням суду.

Розірвання шлюбу в органах РАЦСу. На підставі ст. 106 СК у державних органах РАЦСу розриваються шлюби за спільною заявою подружжя, яке не має дітей, незалежно від наявності між ними майнового спору. Державні органи РАЦСу не мають права приймати заяви про розірвання шлюбу від подружжя, якщо на момент подачі заяви в них є спільні діти, які не досягли 18 років, як рідні так і всиновлені ними сумісно. При цьому не має значення, чи записане подружжя-всиновителі як батьки цих дітей. У такому разі розірвання шлюбу проводиться в судовому порядку. Розірвання шлюбу подружжя, яке проживає окремо, проводиться в державних органах РАЦСу за місцем проживання одного з подружжя на підставі спільної заяви подружжя, в якій обидва мають підтвердити свою взаємну згоду на розірвання шлюбу й відсутність у них дітей до 18-річного віку. Якщо один із подружжя, незважаючи на відсутність у нього заперечень проти розлучення, ухиляється від розірвання шлюбу в органах РАЦСу або коли місце проживання другого з подружжя невідоме, питання про розірвання шлюбу розглядається судом.

Державний орган РАЦСу виносить постанову про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від подання заяви, якщо вона не була відкликана. Крім того, шлюб розривається державним органом РАЦСу за заявою одного з подружжя, якщо другий із подружжя: визнаний у судовому порядку безвісно відсутнім; визнаний недієздатним внаслідок психічної хвороби або недоумства; засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менше трьох років. Розірвання шлюбу в зазначених вище випадках проводиться незалежно від наявності між подружжям майнового спору та дітей віком до 18 років. Згідно зі статтею 108 СК, за заявою зацікавленої особи розірвання шлюбу, здійснене в органах РАЦС, може бути визнане судом фіктивним, якщо буде встановлено, що жінка та чоловік продовжували проживати однією сім'єю й не мали наміру припинити шлюбні відносини. На підставі рішення суду актовий запис про розірвання шлюбу та Свідоцтво про розірвання шлюбу анулюються державним органом РАЦСу. У разі розірвання шлюбу державним органом РАЦСу шлюб припиняється в день винесення ним відповідної постанови.

Розірвання шлюбу в судовому порядку. Подружжя, яке має дітей, може подати до суду заяву про розлучення разом із письмовим договором про те, з ким із подружжя будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той із батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей. Договір між подружжям про розмір аліментів на дитину має бути нотаріально посвідчений. У разі невиконання цього договору аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що заява про розірвання шлюбу відповідає дійсній волі дружини та чоловіка й що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей. Суд виносить рішення про розірвання шлюбу після 1 місяця від дня подання заяви. До закінчення цього строку дружина та чоловік мають право відкликати заяву про розірвання шлюбу (ст. 109 СК).

Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлений і одним із подружжя, але не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом 1 року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину, щодо другого з подружжя або дитини. Разом із тим, чоловік, дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою. Один із подружжя має право пред'явити позов про розірвання шлюбу до досягнення дитиною 1 року, якщо батьківство щодо неї визнане іншою особою або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини вилучені із актового запису про народження дитини. Опікун має право пред'явити позов про розірвання шлюбу, якщо цього вимагають інтереси того з подружжя, хто визнаний недієздатним (ст.110 СК).

Суд з'ясовуючи фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову, беручи до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда, інші обставини, має вжити заходи щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства. Суд виносить рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя й збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей (ст. 112 СК).

Права та обов'язки подружжя

З усього розмаїття відносин, що виникають у сім'ї між подружжям, підлягають правовому регулюванню тільки ті, які, на думку законодавця, є найбільш важливими як для кожного з подружжя, членів його сім'ї, так і для суспільства в цілому. Одним із завдань Сімейного кодексу України (ст. 1) є визначення немайнових і майнових прав і обов'язків.

До особистих немайнових прав подружжя відносяться: право на материнство (ст. 49 СК) – небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини може бути причиною розірвання шлюбу; право на батьківство (ст. 50 СК) – відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини може бути причиною розірвання шлюбу; право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності (ст. 51СК); право дружини та чоловіка на фізичний і духовний розвиток (ст. 52 СК); право дружини та чоловіка на зміну прізвища (ст. 53 СК); право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї (ст. 54 СК); обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю (ст. 55 СК); право дружини та чоловіка на свободу та особисту недоторканність (ст. 56 СК).

Немайнові права подружжя виникають у зв'язку з укладанням шлюбу. Більшість з них діє у вигляді законодавчих принципів побудови сім'ї. Захист цих прав не завжди має реально-правовий характер. Невиконання будь-ким із подружжя обов'язку не порушувати особистих немайнових прав іншого з подружжя може бути підставою розірвання шлюбних відносин. Посадові особи правоохоронних органів мусять знати правову природу особистих немайнових прав подружжя та використовувати їх у діяльності, пов'язаній із профілактикою правопорушень.

До майнових прав подружжя відносяться право особистої приватної власності та право сумісної власності подружжя.

1. Майно, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка визначене статтею 57 СК:

- майно, набуте нею, ним до шлюбу;
- майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;
- житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації;

- земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала в її, його користуванні або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ і організацій, або одержана із земель державної та комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації;

- речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;

- премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги, хоча суд може визнати за другим із подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню;

- кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди;

- страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим особистим страхуванням, а також за добровільним особистим страхуванням, якщо страхові внески сплачувалися за рахунок коштів, що були особистою приватною власністю кожного з них.

2. Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один із них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного заробітку (доходу).

Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ст. 60 СК).

Об'єкти права спільної сумісної власності:

- будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту;

- заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя;

- гроші, майно, гонорар, виграш, які були одержані за договором, укладеним одним із подружжя;

- речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя.

Стабільність у сім'ї обумовлена рівнем взаємної турботи обох із подружжя, які мають підтримувати одне одного: сприяти тому, щоб один із подружжя отримав відповідну освіту, набув кваліфікацію, успішно просувався по роботі тощо. Сімейне законодавство передбачає право на утримання, тобто матеріальне підтримування один одного. Так, стаття 75 СК визначає, що право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи; якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом. При цьому права на утримання не має той із подружжя, хто негідно поведився в шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у зв'язку з вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом.

Шлюбний договір

Шлюбний договір може бути укладений особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям. На укладення шлюбного договору до реєстрації шлюбу, якщо його стороною є неповнолітня особа, потрібна письмова згода її батьків або піклувальника, засвідчена нотаріусом (ст. 92 СК).

Зміст шлюбного договору передбачений статтею 93 СК:

- шлюбний договір регулює майнові відносини між подружжям, визначає їхні майнові права та обов'язки;

- шлюбним договором можуть бути визначені майнові права та обов'язки подружжя як батьків;

- шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми;

- шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, встановлених Сімейним кодексом, а також ставити одного з подружжя в надзвичайно невігідне матеріальне становище;

- за шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

Укладається шлюбний договір у письмовій формі та нотаріально посвідчується. Якщо він укладений до реєстрації шлюбу, то набирає чинності в день реєстрації шлюбу, а якщо укладений подружжям, то він набирає чинності в день його нотаріального посвідчення.

Строк дії шлюбного договору встановлюється сторонами, при цьому можуть бути встановлені строки тривалості окремих прав та обов'язків. Зміна умов чи відмова від шлюбного договору в односторонньому порядку не допускається. Але на вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання.

Питання для самоконтролю:

1. Що є предметом сімейного права як галузі права?
2. Розкрийте структуру сімейного кодекса.
3. Умови та порядок укладення шлюбу.
4. Які державні органи уповноваженні приймати рішення щодо припинення шлюбу.
5. Особисті немайнові права подружжя.
6. Зміст шлюбного контракту.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996р.//Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст.135.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2003. –№ 40 – 44. – Ст. 356.
4. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2001. –№ 30. – Ст. 142.
5. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. –№ 38. – Ст. 509.
6. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1995. –№ 6. – Ст. 35.
7. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України № 866 від 24 вересня 2008 року: за станом на 01.04.2016. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>. – Назва з екрана.
8. Дякович М. М. Сімейне право: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл./ М. М. Дякович. – К.: Правова єдність, 2009. – 512 с.
9. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 532 с.
10. Харитонов Є. О. Цивільне та сімейне право України: підруч. / Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубєва. – К.: Правова єдність, 2009. – 968 с.

Тема 7 Основи трудового законодавства України

Загальна характеристика джерел трудового права

Важливою умовою життєдіяльності людей є праця, яка завжди становила й становить вольову діяльність, спрямовану на створення матеріальних цінностей. Тільки завдяки праці люди можуть задовольняти свої матеріальні та моральні потреби. Для того, щоб мати їжу, одяг, взуття, люди, незалежно від своєї волі та свідомості, вступають у відносини з іншими людьми для виробництва та розподілу цих благ, що неможливо без певної організації та порядку.

Трудове право – це окрема галузь права України, яка регулює трудові відносини робітників і роботодавців і тісно пов'язані з ними інші суспільні відносини, які складаються з приводу організації праці.

Трудові правовідносини – це відносини працівника з роботодавцем із виконання за винагороду роботи за обумовленою спеціальністю, кваліфікацією або посадою, у відповідності з вимогами внутрішнього трудового розпорядку. Але трудові правовідносини – це не тільки відносини працівника з роботодавцем, а й правовідносини із забезпечення зайнятості та працевлаштування; колективні правовідносини (трудового колективу й профкому з роботодавцем і його адміністрацією); правовідносини з професійної підготовки працівників безпосередньо на виробництві; правовідносини з нагляду за дотриманням норм трудового законодавства; правоохоронні правовідносини (щодо матеріальної відповідальності сторін трудового договору за заподіяну шкоду, з розгляду трудових спорів тощо). Трудове право пов'язане з значною кількістю галузей права, бо вирішує багато питань. Це потребує застосування норм інших галузей права (конституційного, адміністративного, цивільного та господарського).

Головним джерелом трудового права є Кодекс законів про працю України (далі КЗпП), прийнятий 10 грудня 1971 року, але це не значить, що зміни соціально-економічного, політичного життя не торкнулися цієї сфери життєдіяльності людей. Навпаки, саме цей закон одним із перших зазнає змін і доповнень. Наприклад, останні зміни пов'язані з прийняттям Законів України «Про очищення влади» та «Про запобігання корупції». Зокрема, статтею 36 до підстав припинення трудового договору (угода сторін, закінчення строку, призов на військову службу, розірвання трудового договору з ініціативи працівника чи власника, набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено тощо) внесені дві додаткові підстави відносно осіб, які уклали трудовий договір у супереччя вимогам Законів України «Про запобігання корупції» та «Про очищення влади»

Отже, розглянемо структуру КЗпП:

Глава I «Загальні положення» містить положення щодо визначення основних трудових прав працівників, їх рівність і гарантії забезпечення з боку держави.

У главі II «Коллективний договір» визначені зміст, сфера укладання, реєстрація, строк чинності, контроль за виконанням, звіт про виконання колективного договору.

Глава III «Трудовий договір» містить поняття, порядок укладання, зміни та припинення трудового договору.

Глава III-A «Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників» визначає порядок вивільнення працівників, а також гарантії з боку держави щодо захисту прав працівників при вивільненні у випадках змін в організації виробництва та праці.

Глава IV «Робочий час» визначає поняття та види робочого часу в Україні.

Глава V «Час відпочинку» містить положення про види часу відпочинку.

Глава VI «Нормування праці» закріплює поняття та порядок запровадження, заміни та перегляд норм праці.

Глава VII «Оплата праці» містить положення щодо заробітної плати, мінімальної заробітної плати, індексації заробітної плати, тарифної системи оплати праці тощо.

Глава VIII «Гарантії і компенсації» визначає гарантії та компенсації для працівників різних категорій.

Глава IX «Гарантії при покладанні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації» визначає загальні підстави, умови, межі та розмір матеріальної відповідальності працівників за заподіяну шкоду.

Глава X «Трудова дисципліна» закріплює обов'язки працівників і роботодавців щодо дотримання Правила внутрішнього трудового розпорядку, порядок застосування заохочень, заходів стягнення тощо.

Глава XI «Охорона праці» визначає обов'язки роботодавців у створенні безпечних і нешкідливих умов праці.

Глава XII «Праця жінок» визначає види робіт, на яких забороняється застосування праці жінок, обмеження залучення до робіт вагітних тощо.

Глава XIII «Праця молоді» закріплює норми, які захищають права неповнолітніх у трудових правовідносинах.

Глава XIV «Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням» установлює гарантії з боку держави щодо непорушення трудових прав цієї категорії працівників.

Глава XV «Індивідуальні трудові спори» встановлює порядок розгляду індивідуальних трудових спорів відповідними органами.

Глава XVI «Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями» визначає порядок формування та повноваження первинних профспілкових організації на підприємстві, в установі чи організації.

Глава XVI-A «Трудовий колектив» визначає поняття та порядок формування трудового колективу.

Глава XVII «Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення» закріплює право працівників на державне пенсійне забезпечення та загальнообов'язковість державного соціального страхування всіх працюючих.

Глава XVIII «Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю» визначає, які органи здійснюють контроль за додержанням законодавства про працю.

Поряд із КЗпП, діють інші закони України: «Про власність», «Про підприємства в Україні», «Про державну службу», «Про зайнятість населення», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про охорону праці», «Про оплату праці», «Про пенсійне забезпечення», «Про відпустки», «Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

Колективний договір

У главі II «Колективний договір» КЗпП визначено, що колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності та господарювання з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників і уповноважених ними органів. Сторонами колективного договору є власник або уповноваженим ним орган (особа) та первинна профспілкова організація, які діють відповідно до своїх статутів. У разі відсутності останньої інтереси працівників при підписанні колективного договору представляє орган, вільно обраний на загальних зборах найманих працівників.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції щодо встановлення взаємних зобов'язань сторін із метою регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема:

- зміни в організації виробництва та праці;
- забезпечення продуктивної зайнятості;
- нормування та оплати праці, встановлення форм, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій);
- установа гарантій, компенсацій, пільг;
- участі трудового колективу в формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства, установи, організації (якщо це передбачено статутом);
- режиму роботи, тривалості робочого часу та відпочинку;
- умов і охорони праці;
- забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення та відпочинку працівників;
- гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;
- умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці;
- забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків.

Колективний договір може передбачати додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги (ст. 13 КЗпП). Щорічно, в строки, передбачені колективним договором, сторони звітують про його виконання. Якщо власник або уповноважений ним орган (особа) порушив умови колективного договору, профспілки мають право надсилати власнику подання про усунення цих порушень, яке розглядається в тижневий строк. У разі відмови усунути порушення або недосягнення згоди в зазначений строк профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб у суді. Взагалі строки, порядок ведення переговорів, вирішення розбіжностей, що виникають під час їх ведення, порядок розроблення, укладання та внесення змін і доповнень до колективного договору, відповідальність за його виконання регулюються Законом України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 року та Законом України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 року, який визначає правові

засади організації та порядку ведення соціального діалогу в Україні з метою вироблення та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин і забезпечення підвищення рівня та якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві.

Трудовий договір

Стаття 21 Розділу III КЗпП визначає трудовий договір як угоду між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з виконанням внутрішнього трудового розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Працівник має право реалізувати своє право на працю шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачене законодавством, колективним договором або угодою сторін.

Контракт – це особлива форма трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть установлюватися угодою сторін.

Трудовий договір може бути: безстроковим – укладається на невизначений строк; на визначений строк, установлений за погодженням сторін; на час виконання певної роботи. Строковий трудовий договір укладається у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на

невизначений строк із урахуванням характеру роботи, умов її виконання, інтересів працівника тощо.

Трудовий договір укладається в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим: при організованому наборі працівників; при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними та геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я; при укладенні контракту; у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі; при укладенні трудового договору з неповнолітнім; при укладенні трудового договору з фізичною особою.

При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний надати паспорт, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту, про стан здоров'я (заборонено укладення трудового договору з громадянином, якому за медичним висновком запропонована робота протипоказана за станом здоров'я). Забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їх партійну та національну приналежність, походження, реєстрацію місця проживання тощо.

Працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом власника або уповноваженого ним органу, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Власник вправі запроваджувати обмеження щодо спільної роботи на одному й тому ж підприємстві, в установі, організації осіб, які є близькими родичами чи свояками (батьки, подружжя, брати, сестри, діти, а також батьки, брати, сестри й діти подружжя), якщо в зв'язку з виконанням трудових обов'язків вони безпосередньо підпорядковані або підконтрольні один одному.

При укладенні трудового договору може бути обумовлене угодою сторін випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається, при цьому на працівників поширюється законодавство про працю.

Умова про випробування повинна бути обумовлена в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу.

Випробування при прийнятті на роботу не встановлюється для:

- осіб, які не досягли вісімнадцяти років;
- молодих робітників після закінчення професійних навчально-виховних закладів;
- молодих спеціалістів після закінчення вищих навчальних закладів;
- осіб, звільнених у запас із військової чи альтернативної (невійськової) служби;
- інвалідів, направлених на роботу відповідно до рекомендації медико-соціальної експертизи;
- при прийнятті на роботу в іншу місцевість і при переведенні на роботу на інше підприємство, в установу, організацію.

Строк випробування при прийнятті на роботу, якщо інше не встановлено законодавством України, не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням із відповідним виборним органом первинної профспілкової організації, – шести місяців. Строк випробування при прийнятті на роботу робітників не може перевищувати одного місяця.

Якщо працівник в період випробування був відсутній на роботі через тимчасову непрацездатність або з інших поважних причин, строк випробування може бути продовжений на відповідну кількість днів.

Статтею 36 КЗпП закріплені підстави припинення трудового договору:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна зі сторін не поставила вимогу про їх припинення;

3) призов або вступ працівника або власника-фізичної особи на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу, крім випадків, коли за працівником зберігаються місце роботи, посада;

4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника. Працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це власника або уповноважений ним орган письмово за два тижні. У разі, коли заява працівника про звільнення з роботи за власним бажанням зумовлена неможливістю продовжувати роботу (переїзд на нове місце проживання; переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання в даній місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або інвалідом I групи; вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом, а також з інших поважних причин), власник або уповноважений ним орган повинен розірвати трудовий договір у строк, про який просить працівник.

Якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботи й не вимагає розірвання трудового договору, власник або уповноважений ним орган не вправі звільнити його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошений інший працівник, якому відповідно до законодавства не може бути відмовлено в укладенні трудового договору.

Працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник або уповноважений ним орган не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору (ст. 38).

Строковий трудовий договір підлягає розірванню достроково на вимогу працівника в разі його хвороби або інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором, порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного або трудового договору.

Спори про дострокове розірвання трудового договору вирішуються в загальному порядку, встановленому для розгляду трудових спорів (ст. 39);

5) з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в наступних випадках:

- зміни в організації виробництва та праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

- виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови в наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

- систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

- прогулу (відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

- нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців поспіль внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності та родах, якщо не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

- поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

- появи на роботі в нетверезому стані, в стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

- вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи

постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу;

- призову або мобілізації власника-фізичної особи під час особливого періоду.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника в період його тимчасової непрацездатності, а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації (ст. 40);

б) статтею 41 передбачені додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з окремими категоріями працівників за певних умов, наприклад:

- одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації всіх форм власності (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером, а також службовими особами органів доходів і зборів, яким присвоєні спеціальні звання, та службовими особами центральних органів виконавчої влади, котрі реалізують державну політику в сферах державного фінансового контролю та контролю за цінами;

- винних дій керівника підприємства, установи, організації, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірах, нижчих від встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати;

- винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;

- вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи;

- перебування всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції» в прямому підпорядкуванні в близької особи;

7) на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу власник або уповноважений ним

орган повинен розірвати трудовий договір з керівником підприємства, установи, організації, якщо він порушує законодавство про працю, про колективні договори та угоди, Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (ст. 45);

8) переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;

9) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи в зв'язку із зміною істотних умов праці;

10) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;

11) укладення трудового договору (контракту), всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції», встановленим для осіб, які звільнилися або іншим чином припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, протягом року з дня її припинення;

12) з підстав, передбачених Законом України «Про очищення влади»;

13) з підстав, передбачених контрактом.

Зміна підпорядкованості підприємства, установи, організації не припиняє дії трудового договору. У разі зміни власника підприємства, а також у разі його реорганізації дія трудового договору працівника продовжується. Припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу можливе лише в разі скорочення чисельності або штату працівників.

Робочий час

Робочий час – це час, протягом якого працівник виконує роботу, визначену угодою, підпорядковуючись внутрішньому трудовому розпорядку.

Можна сказати, що робочий час – це час, протягом якого працівник працює у визначеному місці на визначених угодою сторін умовах. Правове регулювання робочого часу здійснюється на рівні законів, підзаконних актів, колективно-договірного регулювання умов праці та угодою сторін трудового договору. Конкретна тривалість робочого часу встановлюється на рівні організації – через локальні нормативно-правові акти та за угодою сторін трудового договору. Тривалість робочого часу може встановлюватися з розрахунку на різні календарні періоди: добу, тиждень, місяць, рік.

Робочий тиждень – це тривалість робочого часу протягом календарного тижня. Для працівників встановлюється п'ятиденний робочий тиждень зі двома вихідними днями. На тих підприємствах, в установах, організаціях, де через характер виробництва та умови роботи п'ятиденний робочий тиждень недоцільний, встановлюється шестиденний робочий тиждень із одним вихідним днем.

Види робочого часу:

Нормальний робочий час – це норматив, що встановлює тривалість робочого тижня (в годинах) за умови роботи в нормальних умовах праці. Згідно з КЗпП нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень як за п'ятиденного, так і за шестиденного робочого тижня (ст. 50).

Скорочена тривалість робочого часу (ст. 51) не зменшує розміру заробітної плати та встановлюється:

- для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень;
- для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень;
- для учнів, які працюють упродовж навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в законі для осіб відповідного віку;
- для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, – не більш як 36 годин на тиждень;

- для окремих категорій працівників (учителів, лікарів);
- для жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда.

Неповний робочий час (ст. 56) – встановлюється за угодою між працівником і власником як при прийнятті на роботу, так і згодом. На просьбу вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, в тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, власник зобов'язаний установлювати їй неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Оплата праці в цих випадках провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників.

Надурочні роботи, як правило, не допускаються, але власник може застосовувати їх тільки в таких виняткових випадках (ст. 62):

- при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії та негайного усунення їх наслідків;

- при проведенні громадсько необхідних робіт із водопостачання, газопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, зв'язку – для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування;

- при необхідності закінчити почату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих;

- при необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт із метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення й призначення;

- для продовження роботи при нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; в цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходи до заміни відсутнього іншим працівником.

До надурочних робіт забороняється залучати: вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; осіб, молодших вісімнадцяти років; працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять. Залучення інвалідів і жінок, які мають дітей віком від трьох до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, можливе лише за їх згодою.

Час відпочинку

Час відпочинку – це час, протягом якого працівник відповідно до законодавства та правил внутрішнього трудового розпорядку звільняється від виконання своїх трудових обов'язків.

Види часу відпочинку, встановлені КЗпП, умовно поділяють на такі види:

- перерви протягом робочого дня (зміни);
- перерви між робочими днями (змінками);
- відпочинок між робочими тижнями;
- святкові та неробочі дні;
- щорічні відпустки.

Перерва для відпочинку та харчування (ст. 66) – працівникам надається перерва тривалістю не більше двох годин, як правило, через чотири години після початку роботи та не включається в робочий час. Час початку та

закінчення перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку. Працівники використовують час перерви на свій розсуд. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи.

При п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються два вихідних дні на тиждень, а при шестиденному робочому тижні – один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при п'ятиденному робочому тижні, якщо він не визначений законодавством, визначається графіком роботи підприємства, установи, організації, як правило, має надаватися підряд із загальним вихідним днем. У випадку, коли святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого. З метою створення сприятливих умов для використання святкових і неробочих днів, а також раціонального використання робочого часу Кабінет Міністрів України не пізніше ніж за три місяці до таких днів може рекомендувати керівникам перенести вихідні та робочі дні для працівників, яким встановлений п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями. Власник або уповноважений ним орган у разі застосування рекомендації Кабінету Міністрів України не пізніше ніж за два місяці видає наказ (розпорядження) про перенесення вихідних і робочих днів (ст. 67).

Вихідні дні на безперервно діючих підприємствах, в установах, організаціях надаються в різні дні тижня по чергово кожній групі працівників згідно з графіком змінності (ст. 69).

Статтею 73 КЗпП передбачені святкові та неробочі дні: 1 січня – Новий рік; 7 січня – Різдво Христове; 8 березня – Міжнародний жіночий день; 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих; 9 травня – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (День перемоги); 28 червня – День Конституції України; 24 серпня – День незалежності України; 14 жовтня – День захисника України. Робота також не проводиться в дні релігійних свят: 7

січня – Різдво Христове; один день (неділя) – Пасха (Великдень); один день (неділя) – Трійця.

Відпустка – це час відпочинку, який обчислюється в календарних днях і надається працівникам зі збереженням місця роботи та заробітної плати.

Щорічні відпустки (основна та додаткові) зі збереженням на їх період місця роботи (посади) та заробітної плати надаються громадянам, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи (ст. 74 КЗпП).

Щорічна основна відпустка надається тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору. Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день. Для деяких категорій працівників може бути передбачена інша тривалість, але не менше 24 календарних днів. Щорічні додаткові відпустки надаються працівникам за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці чи за особливий характер праці. Творча відпустка надається працівникам для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників і в інших випадках, передбачених законодавством (ст. 77 КЗпП).

Норми, які регулюють порядок надання відпусток, грошових компенсацій за невикористані щорічні відпустки містяться в Главі «Час відпочинку» КЗпП, а державні гарантії права на відпустки, умови, тривалість і порядок надання їх працівникам для відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, а також для виховання дітей, задоволення власних життєво важливих потреб та інтересів, всебічного розвитку особи встановлені Законом України «Про відпустки».

Трудова дисципліна

Трудова дисципліна – це сукупність правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок і встановлюють трудові права та обов'язки сторін трудового договору, а також заохочення за успіхи в роботі та відповідальність за умисне невиконання трудових обов'язків. У статті 140 КЗпП зазначено, що трудова дисципліна на підприємствах, в установах, організаціях забезпечується створенням необхідних організаційних і економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохоченням за сумлінну працю (нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками, присвоєння почесних звань і звання кращого працівника за даною професією).

Обов'язки працівників: працювати чесно та сумлінно; своєчасно та точно виконувати розпорядження власника; додержуватися трудової та технологічної дисципліни; додержуватися вимог нормативних актів про охорону праці; дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладений трудовий договір.

Обов'язки власника або уповноваженого ним органу: правильно організувати працю колективу; створювати умови для зростання продуктивності праці; забезпечувати трудову та виробничу дисципліну; неухильно додержуватися законодавства про працю та правил її охорони; уважно ставитися до потреб і запитів працівників; поліпшувати умови їх праці та побуту.

У трудових колективах створюється обстановка нетерпимості до порушень трудової дисципліни, суворої товариської вимогливості до працівників, які несумлінно виконують трудові обов'язки. Щодо окремих несумлінних працівників застосовуються в необхідних випадках заходи дисциплінарного та громадського впливу.

Трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які

затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу та виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) на основі типових правил. У деяких галузях народного господарства для окремих категорій працівників діють статuti та положення про дисципліну.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосований тільки один із таких заходів стягнення (ст. 147): догана чи звільнення, перед яким власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмового пояснення. Причому дисциплінарне стягнення застосовується власником безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку. Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) та повідомляється працівникові під розписку. Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівник не буде підданий новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Власник має право замість накладання дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу.

Охорона праці

Охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я та працездатності людини в процесі трудової діяльності.

Стаття 153 КЗпП встановлює, що на всіх підприємствах, в установах, організаціях на власника покладається обов'язок створювати безпечні та нешкідливі умови праці, впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки, які запобігають виробничому травматизму, забезпечувати санітарно-гігієнічні умови, що запобігають виникненню професійних захворювань у працівників. Власник не вправі вимагати від працівника виконання роботи, поєднаної з явною небезпекою для життя, а також в умовах, що не відповідають законодавству про охорону праці. Працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або людей, які його оточують, і навколишнього середовища. У разі неможливості повного усунення небезпечних і шкідливих для здоров'я умов праці власник зобов'язаний повідомити про це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони праці, який може дати тимчасову згоду на роботу в таких умовах. На власника покладається систематичне проведення інструктажу (навчання) працівників з питань охорони праці, протипожежної охорони.

Проектування виробничих об'єктів, розроблення нових технологій, засобів виробництва, засобів колективного та індивідуального захисту працюючих повинні проводитися з урахуванням вимог щодо охорони праці. Жодне підприємство, цех, дільниця, виробництво не можуть бути прийняті та введені в експлуатацію, якщо на них не створено безпечних і нешкідливих умов праці, що підтверджується дозволом центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику в сфері охорони праці.

Державні міжгалузеві та галузеві нормативні акти про охорону праці – це правила, стандарти, норми, положення, інструкції та інші документи, яким надана чинність правових норм, обов'язкових для виконання.

За статтею 159 КЗпП працівник зобов'язаний:

- знати й виконувати вимоги нормативних актів про охорону праці, правила поведіння з машинами, механізмами, устаткуванням та іншими

засобами виробництва, користуватися засобами колективного та індивідуального захисту;

- виконувати зобов'язання з охорони праці, передбачені колективним договором (угодою, трудовим договором) і правилами внутрішнього трудового розпорядку підприємства, установи, організації;

- проходити в установленому порядку попередні та періодичні медичні огляди;

- співробітничати з власником або уповноваженим ним органом у справі організації безпечних і нешкідливих умов праці, особисто вживати посильні заходи з усунення будь-якої виробничої ситуації, яка створює загрозу його життю чи здоров'ю або людей, які його оточують, і навколишньому природному середовищу, повідомляти про небезпеку своєму безпосередньому керівнику або іншій посадовій особі.

Постійний контроль за додержанням працівниками вимог нормативних актів про охорону праці покладається на власника, який розробляє за участю професійних спілок і реалізує комплексні заходи з охорони праці, які включаються до колективного договору.

Власник зобов'язаний:

- видати спеціальний одяг, взуття та інші засоби індивідуального захисту на роботах із шкідливими та небезпечними умовами праці, а також роботах, пов'язаних із забрудненням або здійснюваних у несприятливих температурних умовах. Якщо працівник був змушений придбати їх за власні кошти, то власник повинен компенсувати працівникові витрати;

- видати безкоштовно за встановленими нормами мило, змиваючі та знежирюючі засоби на роботах, зв'язаних із забрудненням;

- видати безкоштовно за встановленими нормами молоко або інші рівноцінні харчові продукти на роботах зі шкідливими умовами праці працівникам;

- безкоштовно постачати газовану солону воду для працівників гарячих цехів;

- надавати перерви в роботі для обігрівання й відпочинку працівникам, котрі працюють в холодну пору року на відкритому повітрі або в закритих неопалюваних приміщеннях, вантажникам і деяким іншим категоріям працівників;

- безкоштовно організувати проведення попереднього (при прийнятті на роботу) та періодичних (протягом трудової діяльності) медичних оглядів працівників, зайнятих на важких роботах, роботах зі шкідливими чи небезпечними умовами праці або таких, де є потреба в професійному доборі, а також щорічного обов'язкового медичного огляду осіб віком до 21 року;

- перевести працівників, які потребують за станом здоров'я надання легшої роботи, на таку роботу відповідно з медичним висновком тимчасово або без обмеження строку;

- проводити розслідування та вести облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві;

- організувати навчання, перекваліфікацію та працевлаштування інвалідів відповідно до медичних рекомендацій, установити на їх прохання неповний робочий день або неповний робочий тиждень і створити пільгові умови праці.

Основні положення щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя та здоров'я в процесі трудової діяльності, а також відносини між роботодавцем і працівником із питань безпеки та порядку організації охорони праці визначені Законом України «Про охорону праці».

Питання для самоконтролю:

1. Що таке трудове право як галузь законодавства?
2. Дайте визначення колективного договору.
3. Чим відрізняється трудовий договір від контракту?
4. Поняття та види робочого часу.
5. Види часу відпочинку.

Література:

1. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – додаток до № 50. – Ст.375.
2. Про охорону праці: Закон України від 14 жовтня 1992 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – ст. 668.
3. Про оплату праці: Закон України від 24 березня 1995 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 17. – ст. 121.
4. Про відпустки: Закон України від 15 листопада 1996 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 2. – ст. 4.
5. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – ст. 397.
6. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 3 березня 1998 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – ст. 227.
7. Про зайнятість населення: Закон України від 7 липня 2012 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – ст. 243.
8. Бойко М. Д. Порівняльне трудове право: навчальний посібник/М. Д. Бойко. – К.: Атіка, 2007. – 384 с.
9. Павлик П. М. Трудове право України: навч. посіб. для дистанційного навчання/За наук. ред. Н. Р. Малишевої. – К.: Університет «Україна», 2006. – 466 с.
10. Теліпко В. Е. Трудове право України: навч. посіб/ В. Е. Теліпко, О. Г. Дутова. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.

Тема 8 Основи адміністративного законодавства України

Адміністративне право як галузь права

Адміністративне право належить до фундаментальних галузей права і є важливою ланкою в системі національного права України. Воно є правом державного управління, що передбачає владний вплив держави, в особі державних органів і посадових осіб, на різноманітні суспільні відносини. Адміністративне право як складова частина правової системи держави характеризується насамперед тим, що воно виступає регулятором особливої категорії суспільних відносин, а саме: відносин, які складаються в сфері державного управління. Сам термін «адміністративне» в перекладі з латинської означає «управління». Тому словосполучення «адміністративне право» цілком закономірно можна трактувати як «управлінське право». Термін «управління» в буквальному розумінні означає діяльність із керівництва чимось. Суб'єктами адміністративно-правових відносин можуть бути органи державної адміністрації, виконавчі органи місцевих рад, державні службовці, установи, організації, підприємства всіх форм власності, громадяни України, іноземці та особи без громадянства.

При визначенні адміністративного права необхідно враховувати єдність трьох головних функцій: управлінської (тобто регулювання управлінської діяльності); правореалізаційної (реалізація прав і свобод громадян); правозахисної (захист порушених прав і свобод громадян). Отже, адміністративне право як галузь права регулює три групи суспільних відносин:

управлінські – це відносини державного управління, що складаються в системі державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, в апараті державних органів (прокуратури, судів, Секретаріату Верховної Ради України, Адміністрації Президента України), в адміністраціях державних підприємств, установ, організацій, а також управлінські відносини,

пов'язані із делегуванням державою владних повноважень органам місцевого самоврядування, громадським організаціям та іншим недержавним інстанціям;

правореалізаційні – це відносини, що складаються між державними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та громадянами в ході реалізації та захисту прав і свобод громадян, а також надання їм різноманітних управлінських послуг;

правозахисні – це відносини, що складаються в зв'язку з забезпеченням правоохоронними органами, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування суспільного порядку, виявленням правопорушень, застосуванням заходів адміністративної відповідальності, а також відносин у зв'язку з організацією та діяльністю адміністративних судів (тобто в сфері адміністративної юстиції).

Адміністративне законодавство – це система нормативно-правових актів, у яких містяться адміністративно-правові норми, дія яких поширюється на всю територію країни:

- 1) Конституція України;
- 2) Закони України:
  - Кодекс про адміністративні правопорушення України;
  - Кодекс адміністративного судочинства України;
  - «Про державну службу», «Про звернення громадян», «Про освіту», «Про об'єднання громадян», «Про очищення влади» тощо;
  - постанови та розпорядження Верховної Ради України;
- 3) Укази та розпорядження Президента України;
- 4) постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України:
  - накази, інструкції керівників міністерств, державних комітетів, органів виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- 5) накази керівників державних підприємств, установ, організацій;
- 6) акти місцевих рад та їх виконавчих органів (рішення, розпорядження);
  - міжурядові угоди, ратифіковані Верховною Радою України.

Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення

Основним джерелом адміністративного права є Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП), який був прийнятий Верховною Радою Української РСР 7 грудня 1984 року й з тих пір, із доповненнями та змінами, є діючим на території України.

Завданням Кодексу України про адміністративні правопорушення є охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного й неухильного додержання Конституції та законів України, поваги до прав, честі та гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством (ст.1 КУпАП).

Структура КУпАП:

Розділ I «Загальні положення» містить норми щодо завдання КУпАП, повноважень місцевих рад щодо прийняття рішень, за порушення яких передбачається адміністративна відповідальність, чинності закону про відповідальність за адміністративні правопорушення тощо.

Розділ II «Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність» складається із Загальної та Особливої частин.

Загальна частина визначає поняття адміністративного правопорушення; відповідальність окремих категорій (неповнолітніх, посадових осіб, іноземців і осіб без громадянства); обставини, що виключають адміністративну відповідальність (крайня необхідність, необхідна оборона, неосудність), поняття та види адміністративних стягнень (попередження; штраф; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; адміністративний арешт тощо); загальні правила накладення стягнення за адміністративне правопорушення; обставини,

які пом'якшують і обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення, тощо.

Особлива частина включає склад адміністративних правопорушень:

- адміністративні правопорушення в галузі охорони праці та здоров'я населення;
- адміністративні правопорушення, що посягають на власність;
- адміністративні правопорушення в сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини;
- адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та в сфері використання паливно-енергетичних ресурсів;
- адміністративні правопорушення в сільському господарстві. Порушення ветеринарно-санітарних правил;
- адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства та зв'язку;
- адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;
- адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфери послуг, в галузі фінансів і підприємницької діяльності;
- адміністративні правопорушення у галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації;
- адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією;
- військові адміністративні правопорушення;
- адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління;
- адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення;

Розділ III «Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення» містить перелік органів (посадових осіб), які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.

Розділ IV «Проведення в справах про адміністративні правопорушення»

закріплює порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення.

Розділ V «Виконання постанов про накладання адміністративних стягнень».

Поняття та ознаки адміністративного правопорушення

Статтею 9 КУпАП визначено, що *адміністративним правопорушенням* (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права та свободи громадян, на встановлений порядок управління й за яку законом передбачена адміністративна відповідальність.

Виходячи з цього визначення, можна виділити наступні ознаки правопорушення:

- будь-яке адміністративне правопорушення – це діяння, оскільки лише усвідомлені особою акти поведінки, виражені як у діях, так і в бездіяльності, можуть вважатися адміністративним правопорушенням. Як приклади дій, що є адміністративними правопорушеннями, можна навести керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані сп'яніння (ст. 130 КУпАП), або дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП). Прикладами бездіяльності, що є адміністративними правопорушеннями, можуть бути ухилення від виконання законних вимог прокурора (ст. 185⁸ КУпАП) чи невиконання рішення виборчої комісії, комісії з референдуму (ст. 212¹⁸КУпАП). Такі прояви психічної діяльності, як думки, бажання, уподобання

(навіть якщо вони мають протиправний характер) не можуть вважатись адміністративним правопорушенням;

- будь-яке адміністративне правопорушення є протиправним, оскільки полягає в порушенні правил поведінки, встановлених державою. В Розділі II КУпАП містяться порушення, які визначені як адміністративні правопорушення;

- адміністративне правопорушення несе суспільну небезпеку, оскільки заподіює шкоду або створює загрозу спричинення такої шкоди громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, установленому порядку управління.

- винність – адміністративне правопорушення особи є лише тоді, коли має місце вина в формі умислу чи необережності Лише усвідомлені діяння можуть бути адміністративним правопорушенням Коли вини правопорушника в діянні немає, то відповідно воно не вважається адміністративним правопорушенням;

- караність – адміністративне правопорушення вважається таким за умови, що за нього законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Склад адміністративного правопорушення

Склад адміністративного правопорушення – це сукупність установлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як адміністративне правопорушення (проступок). До складу адміністративного правопорушення належать ознаки, які характеризують об'єкт, об'єктивну та суб'єктивну сторони та суб'єкта правопорушення.

Об'єкт адміністративного правопорушення – це те, на що воно посягає. Адміністративний проступок заподіює шкоду або створює загрозу її заподіяння суспільним відносинам, які й становлять об'єкт проступку. Залежно від ступеня узагальнення, рівня абстрактності розрізняють загальний, родовий і безпосередній об'єкти проступку.

Загальний об'єкт становить уся сукупність суспільних відносин, які охороняються законодавством про адміністративні правопорушення.

Родовий об'єкт – це група однорідних або тотожних суспільних відносин, які охороняються комплексом адміністративно-правових норм. Адміністративно-правовими засобами охороняються суспільні відносини, які регулюються нормами різних галузей права: адміністративного, фінансового, цивільного, трудового, екологічного та ін. Тому родові об'єкти проступків можуть бути, наприклад, у цивільних, трудових та інших правопорушеннях.

Залежно від родового об'єкта адміністративні правопорушення згруповані в главах Особливої частини розділу II КУпАП.

Під безпосереднім об'єктом маються на увазі ті конкретні суспільні відносини, поставлені під охорону закону, яким заподіюється шкода правопорушенням, що підпадає під ознаки конкретного складу проступку.

Об'єктивну сторону адміністративного правопорушення характеризують ознаки, які визначають акт зовнішньої поведінки правопорушника. До них належать діяння (дія чи бездіяльність), їх шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діяннями та наслідками, місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення проступку.

Основною та обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є протиправне діяння, відсутність якого виключає склад будь-якого адміністративного правопорушення. Всі інші ознаки мають факультативний характер.

Суб'єктивну сторону адміністративного правопорушення становить пов'язаний із його вчиненням психічний стан особи. До ознак, які характеризують суб'єктивну сторону, належать вина, мотив і мета вчинення правопорушення.

Суб'єктом адміністративного правопорушення визнається фізична особа, яка досягла на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку. Ознаки, що характеризують суб'єкта проступку, поділяються на загальні та спеціальні. У наведеному визначенні названо ознаки загальні, тобто властиві будь-якому суб'єкту.

Суб'єктом проступку, по-перше, може бути фізична особа, людина. По-друге, ним може бути не будь-яка фізична особа, а тільки осудна. В законодавстві про адміністративні правопорушення не розкривається поняття осудності, воно впливає з визначення неосудності. Як вказано в ст. 20 КУпАП, під неосудністю розуміється стан, у якому особа не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану. Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що осудність – це здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними, нести за них відповідальність. По-третє, суб'єктом проступку може бути особа, яка на момент вчинення адміністративного правопорушення досягла шістнадцятирічного віку.

Крім загальних ознак, у конкретних складах адміністративних правопорушень суб'єкт може характеризуватися ще й додатковими, специфічними властивостями. Такі суб'єкти називаються спеціальними. До них можна віднести, наприклад, посадових осіб, водіїв, керівників, капітанів суден, батьків, військовозобов'язаних тощо. У деяких статтях КУпАП спеціальний суб'єкт не називається, хоча мається на увазі.

Приклад 1. Дрібне хуліганство – адміністративне правопорушення, передбачене статтею 173 КУпАП, яка визначає, що дрібне хуліганство – це нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян й інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, тягне за собою такі види адміністративних стягень: або накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин; або виправні роботи на строк від одного до двох місяців із відрахуванням двадцяти процентів заробітку; або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

Об'єктом цього правопорушення є суспільні відносини в сфері громадського порядку. Громадський порядок – це обумовлена потребами суспільства система врегульованих правовими та іншими соціальними нормами система відносин, що складаються в громадських місцях у процесі спілкування

людей, і яка має на меті забезпечення спокійної обстановки суспільного життя, нормальних умов для праці та відпочинку людей, для діяльності державних органів, а також підприємств, установ і організацій. Відмінною особливістю дрібного хуліганства від хуліганства, що карається в кримінальному порядку, є те, що воно не має характеру грубого порушення громадського порядку, яке спричиняє суттєву шкоду суспільним відносинам, правовим і законним інтересам громадян. Дрібне хуліганство необхідно відрізнити від таких схожих дій як самоправство, приниження гідності, нанесення побоїв або інших проступків, які мають наслідком адміністративну відповідальність (поява в нетверезому стані в громадських місцях, порушення правил руху і т. ін.).

Об'єктивна сторона правопорушення полягає в нецензурній лайці в громадських місцях, образливому ставленні до громадян та інших діяч, що порушують громадський порядок і спокій громадян.

Найбільш розповсюдженою формою дрібного хуліганства є нецензурна лайка в громадських місцях, під якою необхідно розуміти найбільш цинічні лайки, що належать, як правило, до сфери статевих відносин, непристойні висловлювання, один із найогидніших різновидів словесної брутальності. Іншою формою цього правопорушення є образливе ставлення до громадян, під яким необхідно розуміти докучливу поведінку, пов'язану з образливими діями, що зневажають честь і гідність людини та утискають будь-чию волю, до того ж у грубій розв'язній манері. Це може бути: хапання за одяг, насильницьке утримання за руки, демонстративне зривання головного убору, вимога дати цигарку або пускання в обличчя диму від неї, непристойна пропозиція дівчині та інші подібні дії. Для всіх цих випадків характерним є ігнорування волі та бажання оточення, прагнення нав'язати свою волю, а точніше свавілля.

Конкретні прояви цього правопорушення надзвичайно різноманітні. Таке розмаїття законодавець визначив терміном «інші подібні дії», до яких необхідно віднести: насильницьке вторгнення в громадські місця всупереч забороні певних осіб, які слідкують за порядком; безпідставне порушення спокою громадян телефонними дзвінками, лихослів'я по телефону; співання

непристойних пісень; вигуки, свист під час демонстрації кінофільмів; гвалт, крики з хуліганських мотивів біля вікон громадян у нічний час; справляння природних потреб у невідведених для цього місцях; поява в громадському місці в оголеному вигляді; самовільна без потреби зупинка комунального транспорту; нанесення непристойних малюнків на тротуари, стіни, паркани, двері чи вчинення написів нецензурного змісту; неправдиве повідомлення про смерть родичів, знайомих, якщо це не призвело до тяжких наслідків; грубе порушення черг, яке супроводжується ображенням громадян і проявленям неповаги до них; знищення або пошкодження з хуліганських мотивів якогонебудь майна в незначних розмірах тощо.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього правопорушення є місце його скоєння, а саме – громадське місце, яке дістало законодавче визначення як частина (частини) будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, зокрема під'їзди, а також підземні переходи, стадіони (Закон України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» від 22.09.2005 р.).

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується наявністю вини в формі прямого або непрямого умислу. Особа усвідомлює, що її дії протиправні, вона передбачає, що в результаті їх здійснення будуть порушені громадський порядок і прагне до цього. Елементом суб'єктивної сторони дрібного хуліганства є також мотив задоволення індивідуальних потреб самоствердження шляхом ігнорування гідності інших людей.

Суб'єктом правопорушення можуть бути особи, яким виповнилося 16 років.

Приклад 2. Завідомо неправдивий виклик спеціальних служб, передбачений статтею 183 КУпАП.

Завідомо неправдивий виклик пожежної охорони, поліції, швидкої медичної допомоги або аварійних служб тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Об'єктом цього правопорушення є суспільні відносини в сфері громадського порядку (такий самий, що і в першому прикладі ст. 173 КУпАП).

Об'єктивна сторона правопорушення, передбаченого коментованою статтею, полягає в завідомо неправдивому виклику пожежної охорони, поліції, швидкої медичної допомоги або аварійних служб. Дії правопорушника спрямовані на зрив нормальної роботи таких необхідних для суспільства служб як пожежна охорона, поліція, швидка медична допомога, аварійні бригади, що обслуговують газову, водопровідну, опалювальну, електричну та інші системи житлово-комунального господарства. Правопорушник викликає представника хоча б однієї з перерахованих у статті спеціальних служб нібито для надання допомоги, знаючи наперед про те, що в цьому немає ніякої необхідності. Виклик, як правило, особа робить по телефону, знаходячись на вулиці. Однак слід зазначити, що спосіб виклику значення немає.

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується наявністю прямого умислу. Правопорушник, повідомляючи спеціальній службі певну інформацію, усвідомлює, що вона є неправдивою, і бажає даремного виїзду на місце виклику працівників цієї служби.

Суб'єктом правопорушення може бути особа, якій виповнилося 16 років. Досить поширеними останнім часом стали дзвінки неповнолітніх про так зване замінування навчальних закладів, що призводить, з одного боку, до зриву навчального процесу на певний період, із другого, виїзд поліції на ці випадки пов'язаний зі значними фінансовими витратами. Однак інформування населення про притягнення до відповідальності неповнолітніх за такі вчинки та про кошти, які будуть зобов'язані сплатити батьки неповнолітніх дещо знизили рівень цих правопорушень. Крім того, збільшилася можливість оперативного реагування поліції на такі виклики, вони в 80% закінчуються встановленням особи, яка вчинила таке правопорушення.

Види адміністративних стягнень

У статті 23 КУпАП визначено, що *адміністративне стягнення* є мірою відповідальності й застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

До видів адміністративних стягнень відносяться:

1) попередження (ст. 26 КУпАП) – виноситься органом адміністративної юрисдикції в письмовій формі;

2) штраф (ст. 27 КУпАП) – це грошове стягнення, що накладається на громадян, посадових і юридичних осіб за адміністративні правопорушення;

3) штрафні бали (Ст. 27¹ КУпАП) – це стягнення, що накладається на громадян за правопорушення в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі.

Кожному громадянину, який має право керування транспортним засобом, щороку з його початку (з дня отримання права керування транспортним засобом) і до кінця року нараховуються 150 балів. У разі фіксації правопорушення від загальної кількості балів вираховується кількість штрафних балів, передбачених відповідною статтею Особливої частини КУпАП. У разі якщо розмір стягнення у вигляді штрафних балів перевищує залишок балів громадянина, штрафні бали накладаються відповідно до залишку незалежно від розміру штрафних балів, зазначених у відповідній статті Особливої частини цього Кодексу;

4) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 28 КУпАП) – це примусове вилучення за рішенням суду й наступна реалізація з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат на реалізацію вилученого предмета;

5) конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 29 КУпАП) – це примусова безоплатна передача цього предмета у власність держави за рішенням суду (за винятком вогнепальної зброї, знарядь полювання та бойових припасів осіб, для яких полювання є основним джерелом існування);

б) конфіскація грошей, одержаних унаслідок вчинення адміністративного правопорушення;

7) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 30 КУпАП).

Позбавлення права полювання застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом.

Позбавлення права керування транспортними засобами застосовується на строк до трьох років за грубе або повторне порушення або на строк до десяти років за систематичне порушення порядку.

Позбавлення права керування засобами транспорту не може застосовуватися до осіб, які користуються цими засобами в зв'язку з інвалідністю, за винятком випадків керування в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, а також у разі невиконання вимоги поліцейського про зупинку транспортного засобу, залишення на порушення вимог установлених правил місця дорожньо-транспортної пригоди, учасниками якої вони є, ухилення від огляду на наявність алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції.

Позбавлення права полювання не може застосовуватись до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю призначається судом на строк від шести місяців до одного року;

8) громадські роботи (ст. 30¹ КУпАП) – полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від двадцяти до шістдесяти годин і відбуваються не більш як чотири години на день. Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам старше 55 років і чоловікам старше 60 років;

9) виправні роботи (ст. 31 КУпАП) – застосовуються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з відрахуванням до двадцяти процентів її заробітку в дохід держави. Виправні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею);

10) адміністративний арешт (ст. 32 КУпАП) – устанавлюється та застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб. Адміністративний арешт призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею). Не може застосовуватися до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до інвалідів першої та другої груп;

11) арешт із утриманням на гауптвахті (ст. 32¹ КУпАП) – устанавлюється та застосовується лише у виключних випадках за окремі види військових адміністративних правопорушень на строк до десяти діб. Призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею). Арешт із утриманням на гауптвахті не може застосовуватися до військовослужбовців-жінок.

Законами України можуть бути встановлені й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень, у тому числі адміністративне

видворення за межі України іноземців і осіб без громадянства за вчинення адміністративних правопорушень, які грубо порушують правопорядок.

Органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.

Справи про адміністративні правопорушення розглядаються: адміністративними комісіями при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад; виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад; районними, районними в місті, міськими чи міськрайонними судами (суддями), а у випадках, передбачених цим Кодексом, місцевими адміністративними та господарськими судами, апеляційними судами, вищими спеціалізованими судами та Верховним Судом України; органами Національної поліції, органами державних інспекцій й іншими органами (посадовими особами), уповноваженими на те цим Кодексом.

Адміністративна відповідальність неповнолітніх

Адміністративна відповідальність неповнолітніх має декілька важливих особливостей, зокрема слід звернути увагу на наступні положення.

1. До осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються наступні заходи впливу:

- зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитися перед потерпілим;
- попередження;
- догана або сувора догана;
- передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання (ст. 24¹ КУпАП).

2. Особи віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах, якщо вчинені проступки містять ознаки наступних адміністративних правопорушень:

- незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 44 КУпАП);
- дрібне викрадення чужого майна (ст. 51 КУпАП);
- порушення водієм правил керування транспортним засобом, правил користування ременями безпеки або мотошоломами (ст. 121 КУпАП);
- експлуатація водіями транспортних засобів, ідентифікаційні номери складових частин яких не відповідають записам у реєстраційних документах (ст. 121¹ КУпАП);
- перевищення встановлених обмежень швидкості руху, проїзд на заборонний сигнал регулювання дорожнього руху та порушення інших правил дорожнього руху (ст. 122 КУпАП);
- невиконання водіями вимог про зупинку (ст. 121² КУпАП);
- залишення місця дорожньо-транспортної пригоди (ст. 121⁴ КУпАП);
- порушення вимог законодавства щодо встановлення й використання спеціальних світлових або звукових сигнальних пристроїв (ст. 121⁵ КУпАП);
- порушення правил руху через залізничні переїзди (ст. 123 КУпАП);
- порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна (ст. 124 КУпАП);
- ненадання транспортних засобів поліцейським й медичним працівникам, а також ненадання військових транспортних засобів посадовим особам Військової служби правопорядку в Збройних Силах України (ст. 124¹ КУпАП);
- інші порушення правил дорожнього руху (ст. 125 КУпАП);
- керування транспортним засобом особою, яка не має відповідних документів на право керування таким транспортним засобом або не пред'явила їх для перевірки (ст. 126 КУпАП);
- порушення правил дорожнього руху пішоходами, велосипедистами та особами, які керують гужовим транспортом, і погоничами тварин (ст. 127 КУпАП);

- дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП) тощо.

3. Якщо адміністративне правопорушення вчинене неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, то відповідальність за це покладається на батьків або осіб, котрі їх замінюють (ч. 3 ст. 184 КУпАП).

4. За загальним правилом адміністративній відповідальності підлягають особи, яким на момент вчинення адміністративного правопорушення виповнилося шістнадцять років.

Питання для самоконтролю:

1. Що є предметом адміністративного права?
2. Розкрийте структуру Кодекса про адміністративні правопорушення.
3. Дайте визначення адміністративному правопорушенню.
4. Які органи уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення?
5. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996р.// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р. //Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – ст. 1122.
3. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35 –36, № 37. – ст. 446.
4. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – ст. 43.
5. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 р.//Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 34. – ст. 451.

6. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 44. – ст. 2041.
7. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 32. – ст. 409.
8. Ковалів З. Р. Адміністративна діяльність: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. В. Ковалів, З. Р. Кісіль, Д. П. Калянов та ін. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.
9. Остапенко О. І. Адміністративне право: Навчальний посібник / О. І. Остапенко, З. Р. Кісіль, М. В. Ковалів, Р. В. Кісіль. – К.: Правова єдність, 2008. – 533 с.
10. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навчальний посібник / С. Г. Стеценко. – К.: Атіка, 2009. – 640 с.

Тема 9

Основи кримінального законодавства України

Загальна характеристика Кримінального кодексу України

Кримінальне право як галузь права забезпечує можливість кожного з нас вільно та без страху жити, працювати, володіти та користуватися конституційними правами й свободами, реалізовувати себе в різних сферах суспільного життя, забороняючи решті членів суспільства шкодити й руйнувати ці можливості.

Кримінальне право як галузь права – це сукупність кримінально-правових норм, які визначають злочинність і караність діяння, тобто встановлює, які порушення закону визнаються злочинами; які види покарання призначаються за їх вчинення; що є підставою кримінальної відповідальності; умови, підстави та порядок призначення покарання; умови, підстави та порядок звільнення від покарання.

Предметом кримінального права є відносини, що виникають у результаті вчинення злочину та застосування відповідного покарання за його вчинення, а метод реалізації кримінальних приписів є специфічним, притаманним лише цій галузі права – це покарання особи за порушення кримінально-правової заборони.

Головним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс (далі – КК) України, прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 року. В статті 1 КК України зазначено, що правове забезпечення охорони прав і свобод людини й громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам – це головні завдання КК, і для їх здійснення Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, котрі їх вчинили.

КК України складається з двох взаємопов'язаних між собою частин: Загальної та Особливої, кожна з яких складається з розділів, а розділи - зі статей.

Загальна частина складається з 15 розділів, у яких містяться норми, що встановлюють принципи та загальні положення кримінального права, а також визначають основні інститути: поняття й види злочину, стадії злочинів, визначення вини та її форми, співучасть, повторність, сукупність і рецидив злочину, покарання та його види, підстави застосування покарання, тобто це норми, які застосовуються до всіх злочинів.

Особлива частина складається з 20 розділів, у яких містяться норми, що вказують, які конкретні суспільно небезпечні діяння є злочинами та які заходи кримінального покарання можуть бути застосовані до осіб, котрі їх вчинили. Назва кожного розділу відображає певну групу скомпонованих у ньому злочинів, схожих між собою за родовим об'єктом посягання. Тобто в основу побудови Особливої частини КК покладено саме те, яка сфера суспільних відносин (відносини власності, система господарювання, суспільний порядок, життя особи тощо) є об'єктом посягання. Це дозволило законодавцю в цілому правильно об'єднати в межах одного розділу КК норми, в яких встановлюється відповідальність за посягання на тотожні чи однорідні суспільні відносини.

Наприклад, до розділу I «Злочини проти основ національної безпеки України» включені норми, які встановлюють відповідальність за злочинні посягання на національну безпеку України: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110); державна зрада (ст. 111); диверсія (ст. 113); шпигунство (ст. 114) тощо.

До II розділу Особливої частини КК України «Злочини проти життя та здоров'я особи» включені норми, які встановлюють відповідальність за злочинні посягання на життя та здоров'я особи: умисне вбивство (ст. 115); умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116); умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117); доведення до

самогубства (ст. 120); умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121); умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122); умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125); побої та мордування (ст. 126); катування (ст. 127); зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 130); неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою (ст. 131); незаконне проведення абортів (ст. 134); неналежне виконання обов'язків із охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137); незаконна лікувальна діяльність (ст. 138); незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145) тощо.

До розділу VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності» включені норми, які встановлюють відповідальність за злочинні посягання на ті суспільні відносини, які покликані забезпечити недоторканність власності: крадіжка (ст. 185); грабіж (ст. 186); розбій (ст. 185); вимагання (ст. 189); шахрайство (ст. 190); привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191) тощо.

Отже, Загальна та Особлива частини КК утворюють системну єдність, значення якої особливо помітно при застосуванні окремих статей Особливої частини КК, що неможливо без звернення до норм Загальної частини.

Поняття, ознаки та склад злочину

У статті 11 КК України зазначено, що злочином є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. З цього визначення випливає, що визнання того чи іншого суспільно небезпечного діяння злочином є виключним правом законодавця й у чинному законодавстві міститься вичерпний перелік тих суспільно небезпечних діянь, які в даний момент визначені як злочинні. Це приклад реалізації принципу «немає злочину без вказівки на те в

кримінальному законі». Відступ від цієї вимоги може привести на практиці до серйозних порушень законності й обмеження прав громадян.

Ознаки злочину:

1. Це діяння суспільно небезпечне – воно спричиняє шкоду чи створює загрозу спричинення такої шкоди суспільним відносинам, що охороняються чинним законодавством: безпека та суверенітет держави, життя, здоров'я, честь, гідність особи, відносини власності, встановлений порядок тощо. Суспільні відносини, на які посягають злочини, є об'єктами таких злочинів. Наприклад, розділ IX КК України «Злочини проти громадської безпеки» містить злочини, що посягають на громадську безпеку: створення злочинної організації (ст. 255); сприяння учасникам злочинних організацій і укриття їх злочинної діяльності (ст. 256); бандитизм (ст. 257); терористичний акт (ст. 258); втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258¹). При цьому вони додатково спричиняють шкоду чи створюють загрозу такої шкоди життю, здоров'ю, власності людини, власності комунальної чи державної тощо. Тобто, суспільна небезпека полягає в тому, що будь-яке діяння завдає шкоду соціальним цінностям, які охороняються КК.

2. Це винне діяння, тобто таке, що вчинене умисно чи з необережності. Це означає, що особа, вчиняючи будь-яке суспільно небезпечне діяння, робить це або навмисно, або з необережності.

Вина – це психічне ставлення особи до скоєного нею суспільно небезпечного діяння й до його наслідків у формі умислу або необережності. У ст. 62 Конституції України закріплений один із найважливіших принципів кримінального права – можливість відповідальності лише за наявності вини. «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Чітке законодавче формулювання цього принципу є важливою гарантією дотримання законності в діяльності правоохоронних органів.

У розділі V Загальної частини КК України «Вина та її форми» містяться три норми, які розкривають сутність цієї складної категорії. Отже, виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, її наслідків, виражене в формі умислу або необережності (ст. 23).

Умисел поділяється на прямий і непрямий. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки та бажала їх настання.

Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки та хоч і не бажала, але свідомо припускала їх настання.

У свою чергу, необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість (ст. 25).

Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити.

Наприклад, Іванов і Петров, під час розпивання спиртних напоїв у квартирі останнього, не звертали уваги на зауваження дружини хазяїна. Петрова, почавши лаяти гостей, пригрозила їх вигнати, але це обурило друзів ще більше, й Іванов, намагаючись виштовхнути дружину з кімнати, в якій вони знаходились, так штовхнув, що жінка впала, вдарилася головою й знепритомніла. Через деякий час чоловіки зрозуміли, що вона мертва. Дії Петрова спочатку слід кваліфікувати за ст. 115 КК України як умисне вбивство, а згодом, після допитів підозрюваного й свідків, ряду заходів із з'ясування всіх обставин кримінального провадження, може відбутися перекваліфікування зі ст. 115 КК на ст. 119 КК України: як вбивство через необережність. Та в будь-якому разі, що б не казав Петров у своє виправдання, вина буде

встановлена, й варіантів тільки два: або він це зробив умисно, або з необережності, що має значення при призначенні покарання. Так, умисне вбивство карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна, в той час як вбивство через необережність карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

3. Це діяння (вольова усвідомлена поведінка особи, спрямована на заподіяння шкоди суспільним відносинам) вчиняється в формі дії або бездіяльності. Наприклад, злочини, передбачені статтями 135 КК «Залишення в небезпеці» та 136 КК «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані» проявляються в формі суспільно небезпечній бездіяльності, що означає залишення без допомоги особи, невжиття заходів, необхідних для відвернення небезпеки для життя потерпілого.

4. Це діяння, вчинене суб'єктом злочину. Стаття 18 КК України визначає, що суб'єкт злочину (особа, яка підлягає кримінальній відповідальності) – це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність, а в статті 22 КК України зазначено, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Але це не означає, що до 16 років законодавець звільняє від покарання осіб, котрі вчинили злочин. У ч. 2 ст. 22 КК зазначено, що особи, які вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за деякі тяжкі злочини, перелік яких установлений цією нормою, а саме: за умисне вбивство, умисне тяжке та середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, крадіжку, грабіж, розбій, хуліганство тощо.

Крім того, КК України звертає увагу на суб'єкт злочину. Суб'єктом конкретного злочину може бути лише певна фізична осудна особа. Наприклад, стаття 114 КК містить склад злочину «Шпигунство», в якому суб'єктом є

виключно іноземець або особа без громадянства; а якщо передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, які становлять державну таємницю, відбувається з боку громадянина України, то кваліфікується як «Державна зрада» (ст. 111 КК).

У злочині, передбаченому статтею 117 КК України «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини» суб'єкт злочину – тільки мати новонародженої дитини, а не лікар, медична сестра чи мати іншої дитини – ці випадки потребують іншої кваліфікації.

5. Це каране діяння, за яке передбачений певний вид, строк або розмір покарання. За кожне протиправне суспільно небезпечне діяння, яке міститься в Особливій частині Кримінального кодексу України, передбачене покарання. Наприклад, шпигунство (ст. 114) карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна або без такої; умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117) карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Склад злочину – це сукупність установлених кримінальним законом юридичних ознак, що визначають суспільно небезпечне діяння як злочинне. Стаття 2 КК вказує, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений цим Кодексом. Тобто склад злочину є так званим з'єднувальним містком між реальним діянням і нормою закону.

В кожному складі злочину прийнято вирізняти його елементи: об'єкт злочину, об'єктивна сторона злочину, суб'єкт, суб'єктивна сторона злочину.

Об'єкт злочину – ті ознаки, які характеризують злочин у його спрямованості на заподіяння шкоди в сфері відповідних суспільних відносин, що охороняються законом. До обов'язкових ознак об'єкта злочину відносять суспільні відносини, до факультативних – предмет злочину та потерпілих від злочину.

Об'єктивна сторона злочину – це ознаки, які характеризують зовнішній прояв злочину, тобто зміни в суспільному середовищі, до яких призводить

вчинення злочину. Такими ознаками є: дія або бездіяльність (обов'язкові ознаки об'єктивної сторони злочину), злочинні наслідки діяння, причинний зв'язок між діянням і злочинними наслідками, місце, час, спосіб, обстановка вчинення злочину, знаряддя та засоби вчинення злочину.

Суб'єкт злочину – це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність. До обов'язкових ознак суб'єкта належать: фізична особа, вік особи, осудність; до факультативних: спеціальні ознаки суб'єкта (спеціальний суб'єкт): громадянство, стать і т. ін.

Суб'єктивна сторона – це ознаки, які характеризують злочин із його внутрішнього боку. До обов'язкових ознак належать: вина у формі умислу чи необережності; до факультативних: мотив злочину, мета злочину, емоційний стан.

Таким чином, об'єкт злочину – це суспільні відносини, на які посягає злочин, об'єктивна сторона злочину – дія або бездіяльність, наслідки діяння, причинний зв'язок між діянням і злочинними наслідками, суб'єкт – особа, що вчинила злочин, суб'єктивна сторона – вина у формі умислу чи необережності.

Приклад 1. Шахрайство (ст. 190 КК) – злочин, передбачений розділом VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності».

Об'єктом злочину є суспільні відносини власності. Предмет злочину – чуже майно (заповіт на квартиру, договір дарування машини, боргова розписка тощо). Об'єктивна сторона шахрайства полягає в заволодінні чужим майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. В результаті шахрайських дій потерпілий (власник) добровільно передає майно або право на майно винній особі. Способами вчинення шахрайства є: обман; зловживання довірою. Злочин є закінченим із моменту фактичного одержання винним чужого майна чи права на нього.

Суб'єкт злочину – загальний, тобто фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом і корисливим мотивом. Кваліфікуючими ознаками злочину є вчинення

шахрайства: а) повторно; б) за попередньою змовою групою осіб; в) що завдало значну шкоду потерпілому. Особливо кваліфікуючими ознаками злочину є вчинення шахрайства: а) у великих розмірах; б) шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки; в) в особливо великих розмірах; г) організованою групою.

Приклад 2. Підміна дитини (ст. 148 КК) – злочин, передбачений розділом III Особливої частини КК України «Злочини проти волі, честі та гідності особи». Об'єкт злочину – особиста свобода дитини та сім'я як блага, що охороняються Конституцією України. З об'єктивної сторони злочин полягає в підміні чужої дитини (активні дії). Підміна – це звичайно заміна однієї дитини, яка щойно народилася в пологовому будинку, на іншу, або заміна одного немовляти на інше в будинку дитини. Згода батьків однієї дитини на її підміну не змінює суті діяння, оскільки при цьому ігнорується воля інших батьків.

Суб'єктом злочину може бути будь-яка особа. Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом і спеціальними – корисливими або іншими особистими – мотивами (помста, заздрість, ревності) або благородними (вчинена із гуманних спонукань підміна тяжко хворого немовляти, яке відразу після народження знаходиться при смерті, в інтересах його матері на здорову дитину, від якої відмовилась мати останньої). У другому випадку з огляду на надзвичайно специфічний етичний бік справи може йтись про відсутність суспільної небезпеки діяння через малозначність.

Обставини, які виключають злочинність діяння

Обставини, про які йдеться, пов'язані з діями людини, що вчиняються за наявності її свідомості, передбачення настання негативних наслідків, які зовнішньо нагадують злочин, але при цьому вважаються правомірними, оскільки збіг певних чинників спонукають її вчиняти саме так, а не інакше. Обставини, що виключають злочинність діяння передбачені, розділом VIII

Загальної частини Кримінального кодексу України. До таких обставин відносять:

- необхідну оборону – це дії, вчинені з метою захисту прав та інтересів особи, яка захищає себе чи іншу особу від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної та достатньої в даних обставинах для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинам захисту. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 (умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця) та 124 КК (умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця).

Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. Не є перевищенням меж необхідної оборони застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яка заподіяна тому, хто посягає (ст. 36);

- уявну оборону – це дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, й особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання (ст. 37);

- затримання особи, котра вчинила злочин, означає, що не визнаються злочинними дії потерпілого, спрямовані на затримання особи, яка вчинила

злочин, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи (ст. 38);

- крайню необхідність – це усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі або іншій особі, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода (ст. 39);

- фізичний або психічний примус, унаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками (ст. 40);

- виконання наказу або розпорядження (ст. 41);

- діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42);

- виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43).

Характерними ознаками обставин, що виключають злочинність діяння, є:

- дії за наявності таких обставин вчиняються з метою відвернути небезпеку заподіяння тяжкої шкоди правоохоронним об'єктам;

- таке відвернення вчиняється або шляхом заподіяння шкоди тому, хто умисно вчиняє злочин, або шляхом спричинення шкоди одним цінностям, що охороняються законом, для відвернення небезпечної шкоди, що загрожує іншим, більш важливим цінностям;

- дії, вчинені за названих обставин, мають зовнішню схожість із діями та їх наслідками, зазначеними в нормах кримінального закону як такі, що входять до певного складу злочину;

- дії за наявності обставин, про які йдеться, визнаються правомірними, тобто зазначені обставини виключають злочинність діяння.

Звільнення від кримінальної відповідальності

Звільнення від кримінальної відповідальності – це відмова держави в особі уповноважених органів від державного осуду особи, яка вчинила злочин. Правові підстави, порядок і види звільнення від кримінальної відповідальності передбачені розділом IX Загальної частини Кримінального кодексу України. Залежно від того, на підставі якого правового акта здійснюється звільнення від кримінальної відповідальності, розрізняють звільнення: у випадках, передбачених КК; на підставі Закону про амністію; на підставі Указу Президента України про помилування.

Отже, види звільнення від кримінальної відповідальності за КК України:

- звільнення від кримінальної відповідальності в зв'язку з дієвим каяттям (ст. 45 КК). Якщо особа після вчинення злочину щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину й повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду;

- звільнення від кримінальної відповідальності в зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК). Якщо особа примирилася з потерпілим і відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду;

- звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК). Якщо особу передано на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку;

- звільнення від кримінальної відповідальності в зв'язку зі зміною обставин (ст. 48 КК). Якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обставин вчинене діяння втратило суспільну небезпечність або особа перестала бути суспільно небезпечною.

У всіх випадках мова йде про особу, яка може бути звільнена від кримінальної відповідальності при умові, що вона вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційних злочинів.

- звільнення від кримінальної відповідальності в зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК). Якщо з дня вчинення злочину й до дня набрання вироком законної сили минули такі строки: два роки – в разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі; три роки – в разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання у виді обмеження або позбавлення волі; п'ять років – в разі вчинення злочину середньої тяжкості; десять років – в разі вчинення тяжкого злочину; п'ятнадцять років – в разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Покарання та його види

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, й полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Поняття покарання та його види визначені розділом X Загальної частини Кримінального кодексу України. Покарання має на меті кару, виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів, а не завдання фізичних страждань або приниження людської гідності.

Статтею 51 КК України встановлені такі види покарань до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину:

- штраф (ст. 53 КК). Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного;

- позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК) – застосовується до особи за тяжкий чи особливо тяжкий злочин;

- позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК). Позбавлення права обіймати певні посади як додаткове покарання в справах, передбачених Законом України «Про очищення влади», призначається на строк п'ять років. Також цей вид покарання призначається лікарям, адвокатам тощо;

- громадські роботи (ст. 56 КК) – полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування;

- виправні роботи (ст. 57 КК) – встановлюються на строк від шести місяців до двох років і відбуваються за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого, який був у нього до виправних робіт проводиться відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків;

- службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК). Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання;

- конфіскація майна (ст. 59 КК) – полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки;

- арешт (ст. 60 КК) – полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців, військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок і до жінок, які мають дітей віком до семи років;

- обмеження волі (ст. 61 КК) – полягає в триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці на

строк від одного до п'яти років. Не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої та другої груп;

- тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК) –призначається військовослужбовцям строкової служби, військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок), на строк від шести місяців до двох років;

- позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК) – полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу на строк від одного до п'ятнадцяти років;

- довічне позбавлення волі (ст. 64 КК) – устанавлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку. Характерні ознаки кримінального покарання:

- призначається тільки стосовно самого винного за вчинення конкретного злочину;

- передбачено виключно кримінальним законом;

- покарання є заходом державного примусу;

- носить публічний характер (вноситься від імені держави);

- представляє собою обмеження прав і свобод засудженого (кара як ознака покарання завжди повинна відповідати тяжкості злочину);

- будь-яке покарання тягне за собою судимість (ст. 88 КК).

Звільнення від покарання та його відбування

Звільнення від покарання та його відбування – це передбачені законом про кримінальну відповідальність обставини незастосування судом до особи, яка вчинила злочин, покарання чи припинення його подальшого відбування. Підстави, види звільнення від покарання та його відбування визначені розділом XII Загальної частини Кримінального кодексу України. В аналізованому інституті кримінального права найбільшою мірою відобразилися принципи гуманізму й економії заходів кримінального впливу, покладені в основу нової політики держави загалом і кримінального права зокрема. На відміну від звільнення від кримінальної відповідальності звільнення від покарання застосовується тільки до вже засуджених осіб і здійснюється тільки судом. Звільнення від покарання можливе лише в тих випадках, коли його мета може бути досягнута без реального відбування покарання (загалом або його частини) чи коли її досягнення надалі стає неможливим і безцільним (важка хвороба засудженого) або недоцільним (давність виконання обвинувального вироку).

Звільнення від покарання аж ніяк не підриває принципу невідворотності покарання. Безперечно, якщо покарання недоцільне, воно неспроможне досягти мети, яка стоїть перед ним. Кримінальний кодекс передбачає різні види звільнення від покарання, їх найчастіше об'єднують у дві групи: звільнення безумовне та звільнення умовне.

При безумовному звільненні перед особою не ставляться якісь вимоги в зв'язку з її звільненням. Умовне ж звільнення пов'язане з пред'явленням особі визначених законом вимог, які вона має виконати протягом певного іспитового строку, їх порушення тягне за собою скасування застосованого судом звільнення від покарання.

До умовного звільнення від покарання належать:

- звільнення від відбування покарання з випробуванням (статті 75-79 КК);
- умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК);

- звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК).

До безумовних:

- звільнення від покарання згідно з ч. 4 ст. 74 і ст. 49 КК;

- звільнення в зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК);

- заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК);

- звільнення від покарання через хворобу (ст. 84 КК).

Особливим видом звільнення від покарання є звільнення від покарання в разі прийняття нового закону, що виключає чи пом'якшує призначене особі покарання (частини 2, 3 ст. 74). Конституція України (ч. 1 ст. 58) та КК (ст. 5) установлюють принцип, згідно з яким закони та інші нормативно-правові акти мають зворотню дію, якщо вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Дія такого закону поширюється з моменту набрання ним чинності також на діяння, вчинені до його видання, зокрема й на осіб, які відбувають або вже відбули покарання, але мають судимість. Якщо новий закон пом'якшує караність діяння, за яке засуджений відбуває покарання, призначена йому міра покарання, що перевищує санкцію знову виданого закону, знижується до максимальної межі покарання, встановленого цим законом.

І останнє: засуджений може бути повністю або частково звільнений від основного й додаткового покарань на підставі закону про амністію або акта про помилування. Амністія оголошується законом України стосовно певної категорії осіб (ст. 86), а помилування здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи (ст. 87).

Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх визначені розділом XV Загальної частини Кримінального кодексу України. Кримінальна відповідальність і покарання даної категорії осіб має свою специфіку.

Вона проявляється: в звільненні таких осіб від кримінальної відповідальності; у виборі до таких осіб видів покарання та їх розмірів; у призначенні їм покарання та звільнення від покарання та його відбування; у погашенні та знятті судимості.

Неповнолітній, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнений від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання.

У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 КК, а саме:

- застереження;
- обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку й має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах і порядок їх залишення визначаються законом.

До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

- штраф – застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення;

- громадські роботи – можуть бути призначені неповнолітньому віком від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання даного виду покарання не може перевищувати двох годин на день;

- виправні роботи - призначаються неповнолітньому віком від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року, а із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в дохід держави;

- арешт – полягає в триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг шістнадцяти років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб;

- позбавлення волі на певний строк – призначається на строк від шести місяців до десяти років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний із умисним позбавленням життя людини, на строк до п'ятнадцяти років. Неповнолітні відбувають покарання у виді позбавлення волі в спеціальних виховних установах. Якщо неповнолітній скоїв злочин невеликої тяжкості вперше, то суд може не призначити позбавлення волі.

Покарання у виді позбавлення волі – найсуворіший вид покарання, і статтею 102 КК визначені злочини, за скоєння яких неповнолітньому призначається позбавлення волі:

- за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості – на строк не більше одного року шести місяців;

- за злочин середньої тяжкості – на строк не більше чотирьох років;

- за тяжкий злочин – на строк не більше семи років;

- за особливо тяжкий злочин – на строк не більше десяти років;

- за особливо тяжкий злочин, поєднаний із умисним позбавленням життя людини, – на строк до п'ятнадцяти років.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте структуру Кримінального кодексу України.
2. Дайте визначення злочину.
3. Чим відрізняється злочин від адміністративного правопорушення?
4. Які елементи входять у склад злочину?
5. Які передбачені види покарань для осіб, визнаних винними у вчиненні злочину?
6. Які передбачені види покарань до неповнолітніх осіб, визнаних винними у вчиненні злочину?

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996р.// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25 – 26. – ст.131.
3. Про амністію: Закон України від 8 квітня 2014 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 23. – ст.868.
4. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 44. – ст. 2041.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – ст. 88.
6. Про виконавче провадження: Закон України від 21 квітня 1999 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – ст. 207.

7. Положення про порядок здійснення помилування [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 21 квітня 2015 року : за станом на 01.04.2016. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>. – Назва з екрана.

8. Александров В. І. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. – К.: Атіка, 2009. – 408 с.

9. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник / Р. В. Вереша. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 960 с.

10. Омельчук О. М. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник / О. М. Омельчук. – К.: Алерта, 2010. – 208 с.

Словник термінів і визначень

Адміністративне правопорушення (проступок) – протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права та свободи громадян, на встановлений порядок управління й за яку законом передбачена адміністративна відповідальність.

Вибори – це спосіб формування інститутів представницької демократії через народне голосування.

Виборча система – це впорядкована сукупність норм, правил і прийомів, що визначають шляхи, форми й методи утворення представницьких і інших виборних органів державної влади.

Гарантії законності – це система умов і засобів, яка забезпечує дотримання законів, безперешкодне здійснення прав громадян, інтересів суспільства та держави.

Громадянство України – правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов'язках.

Закон – нормативно-правовий акт, що приймається вищим органом законодавчої влади (в Україні це – Верховна Рада) або безпосередньо народом (у результаті референдуму) в особливому, встановленому законом порядку, регулює найважливіші суспільні відносини та має найвищу юридичну силу.

Законність – це політико-правове явище, яке характеризує вдосконалення державно-правової форми організації суспільства шляхом суворого та неухильного дотримання та виконання чинного законодавства.

Злочин – передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Конституційне право України – це самостійна галузь права, яка представляє собою систему правових норм, що регулюють основи конституційного ладу, основи правового положення особи та громадянина в

державі, територіальний устрій держави, а також організацію діяльності та систему органів державної влади й місцевого самоврядування.

Конституційно-правовий статус людини та громадянина – це встановлена конституцією та іншими законами система юридичних параметрів, яка визначає фактичне становище людини та громадянина в суспільстві на конкретному етапі суспільно-політичного розвитку держави.

Нормативно-правовий акт – офіційний акт компетентних органів, в якому містяться норми права, що забезпечуються державою.

Обов'язки – це міра належної та обов'язкової поведінки, якої кожен повинен дотримуватись для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства.

Охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини в процесі трудової діяльності.

Підзаконний акт – нормативно-правовий акт, що приймається іншими центральними та місцевими органами влади в установленому законом порядку на підставі законів і з метою їх виконання.

Політичний (державний) режим – сукупність методів і засобів здійснення державної влади.

Права – це певні юридичні можливості суб'єктів конституційно-правових відносин, необхідні для задоволення особистих інтересів і потреб, які мають бути рівними для всіх.

Право – система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених і санкціонованих державою правил поведінки в суспільстві, за невиконання яких установлена юридична відповідальність.

Правовий порядок – заснована на праві та сформована в результаті здійснення ідеї та принципів законності така впорядкованість суспільних відносин, яка виражається в правомірній поведінці їх учасників.

Правопорушення – це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке зумовлює юридично визначені негативні наслідки для правопорушника.

Правомірна поведінка – це дії суб'єктів, які відповідають нормам права та соціально корисним цілям.

Принципи права – основні, загальні засади, вихідні ідеї, які відображають суттєві положення права (принцип гуманізму, рівності всіх перед законом, демократизму, законності, взаємної відповідальності держави та особи).

Референдум – це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень із важливих питань загальнодержавного та місцевого значення.

Робочий час – це час, протягом якого працівник виконує роботу, визначену угодою, підпорядковуючись внутрішньому трудовому розпорядку.

Сімейне право – це сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та такі, що ґрунтуються на них, майнові відносини людей, які виникають на основі шлюбу, сім'ї, спорідненості, усиновлення, прийняття дітей на виховання.

Система права – це сукупність чинних норм права певної держави (елементи: норми права; інститути права; галузі права; підгалузі права).

Система законодавства – це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної держави (закони, кодекси, укази, статuti, положення, постанови, інструкції та ін.).

Свободи – це спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети; це можливість власного незалежного вибору того чи іншого рішення.

Суб'єкти права – учасники правовідносин, які володіють суб'єктивними правами, є носіями юридичних обов'язків і несуть юридичну відповідальність.

Суб'єктивне право – визначена законом міра можливої поведінки суб'єкта права.

Трудова дисципліна – це сукупність правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок і встановлюють трудові права та обов'язки сторін трудового договору, а також заохочення за успіхи в роботі та відповідальність за умисне невиконання трудових обов'язків.

Трудове право – це окрема галузь права України, яка регулює трудові відносини робітників і роботодавців і тісно пов'язані з ними інші суспільні відносини, що складаються з приводу організації праці.

Трудовий договір – угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, відповідно до внутрішнього трудового розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язуються виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечувати необхідні для виконання роботи умови праці, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Фізична особа – учасник правовідносин (громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства).

Форма правління – це сукупність ознак, що характеризують структуру вищих органів державної влади, порядок їх утворення та особливості розподілу компетенції між ними.

Форма державного устрою – це сукупність ознак, що характеризують особливості територіального устрою держави та порядок взаємовідносин між центральними органами державної влади та органами влади на місцях, тобто внутрішня національно-територіальна організація держави, співвідношення цілого та його частин.

Цивільне право України – це галузь національного права, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини, що виникають між фізичними, юридичними особами та державою в цілому.

Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також

здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільна правоздатність фізичної особи – це здатність особи мати цивільні права та обов'язки, виникає в момент її народження та припиняється в момент її смерті.

Час відпочинку – це час, протягом якого працівник відповідно до законодавства та правил внутрішнього трудового розпорядку звільняється від виконання своїх трудових обов'язків.

Шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Юридичні обов'язки – визначена законом міра належної поведінки суб'єкта права.

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, з якими закон пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин. Вони поділяються на події (не залежать від волі суб'єктів: стихійні лиха) та дії (залежать від волі суб'єктів: договори, контракти, правопорушення).

Юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві та забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, які йому належали, перенести несприятливі наслідки особистого характеру (позбавлення волі, позбавлення права займатися певною діяльністю, звільнення з посади) та майнового характеру (штраф, конфіскація майна, відшкодування завданої шкоди).

Юридична особа – це організація, створена та зареєстрована в установленому законом порядку, наділена цивільною правоздатністю та дієздатністю, яка може бути позивачем і відповідачем у суді (підприємства, установи, організації різних форм власності)

Рекомендована література

Нормативна література

1. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р./ Відомості Верховної Ради України, 1991.– № 38.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – с. 420.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996р.// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
4. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – ст. 540.
5. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – ст. 65.
6. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19–20. – ст. 179.
7. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – ст. 170.
8. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. //Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – ст. 190.
9. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – ст. 43.
10. Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – ст. 99.
11. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10 – 11. – ст. 73.
12. Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 14. – ст. 81.

13. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р.
// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – ст. 272.
14. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р.//
Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41 – 42, № 43, № 44 – 45.
– ст. 529.
15. Про вищу Раду юстиції: Закон України від 15 січня 1998 р.//Відомості
Верховної Ради України. – 1998. – № 25. – ст. 146.
16. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р.// Відомості
Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – ст. 256.
17. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р.//
Відомості Верховної Ради України. – 2003. –№ 40 – 44. – ст. 356.
18. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня
2004 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, № 42. – ст.
492.
19. Про колективні договори і угоди: Закон України від 7 липня 1993 р.//
Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – ст. 361.
20. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р.//
Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 30. – ст. 379.
21. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від
19 листопада 1992 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. –
ст. 19.
22. Про освіту: Закон України від 7 грудня 1984 р.//Відомості Верховної
Ради Української РСР. – 1991. – № 34. – ст. 451.
23. Про підприємництво: Закон України від 7 лютого 1991р.//Відомості
Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19 –20, № 21 –22. – ст. 144.
24. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. //
Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – ст.135.
25. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р.//Відомості
Верховної Ради України. – 2001. –№ 30. –ст. 142.

26. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 1 липня 2010 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 38. – ст. 509.
27. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 6. – ст. 35.
28. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. //Відомості Верховної Ради України. – 1971. – додаток до № 50. – ст.375.
29. Про охорону праці: Закон України від 14 жовтня 1992 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – ст. 668.
30. Про оплату праці: Закон України від 24 березня 1995 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 17. – ст. 121.
31. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5 листопада 1991 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 3. – ст. 10.
32. Про відпустки: Закон України від 15 листопада 1996 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 2. – ст. 4.
33. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – ст. 397.
34. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 3 березня 1998 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – ст. 227.
35. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – ст. 263.
36. Про зайнятість населення: Закон України від 7 липня 2012 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – ст. 243.
37. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 45. – ст.425.

38. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 березня 1991 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 21. – ст.252.
39. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лютого 1993 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – ст.167.
40. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р.//Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – ст. 1122.
41. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 44. – ст. 2041.
42. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35 –36, № 37. – ст. 446.
43. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 32. – ст. 409.
44. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25 – 26. – ст. 131.
45. Про амністію: Закон України від 8 квітня 2014 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 23. – ст.868.
46. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – ст. 88.
47. Про виконавче провадження: Закон України від 21 квітня 1999 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – ст. 207.
48. Положення про порядок здійснення помилування [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 21 квітня 2015 року : за станом на 01.04.2016. – Режим доступу:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>. – Назва з екрана.

49. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України № 866 від 24 вересня 2008 року: за станом на 01.04.2016. – Режим доступу:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>. – Назва з екрана.
50. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 р. //Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – ст. 21.

Загальна література

1. Алексеев С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. – 176 с.
2. Баймуратов М. О. Основы правознавства: навчальний посібник / М. О. Баймуратов, Л. Р. Біла, С. В. Ківалов [та ін.]; за ред. С. В. Ківалов, М. П. Орзіх; Одеська нац. юрид. акад. – 8-е вид., перероб. і доп. – Одеса: Юрид. літ., 2005. – 355 с.
3. Бахтин Н. А. Основы государства и права Украины: учебник / Н. А. Бахтин, П. Н. Говенко, И. И. Каракаш [и др.]; под ред. И. Н. Пахомов. – 4-е изд., испр. и доп. – Харьков: Одиссей, 2003. – 351 с.
4. Берлач А. І. Правознавство: підручник / А. І. Берлач, С. С. Бичкова, Д. О. Карпенко [та ін.], Київський нац. ун-т внутрішніх справ . – 2-ге вид., доп . – К.: Правова єдність, 2009. – 790 с.
5. Берлач А. І. Правознавство: Підручник для студ.вузів / А. І. Берлач, С. С. Бичкова, Д. О. Карпенко [та ін.]. – Київський нац. ун-т внутр. справ: Правова єдність, 2008 . – 790 с.
6. Бойко І. С. Порівняльне правознавство: навч. посібник / І. С. Бойко, Б. В. Бабін ; Одеська нац. морська акад. – 2-вид., випр. та доп. – Одеса: Фенікс, 2011. – 151 с.
7. Васильев А. С. Основы государства и права / Под редакцией А. С. Васильева. – Харьков: Одиссей, 2002.– 325 с.

8. Васильев А. С. Судебные и правоохранительные органы Украины: Учебное пособие / А. С. Васильев. – Харьков: Одиссей, 2002. – 320 с.
9. Венгеров А. Б. Теория государства и права : Учебник / А. Б. Венгеров. – М.: Омега-Л, 2009. – 607 с.
10. Демський С. Е. Правознавство: підручник / С. Е. Демський [та ін.] ; за ред. В. В. Копейчиков. – 5-е вид., перероб. та доп. – К.: Юрінком Інтер, 2002 . – 735 с.
11. Забарний Г. Г. Основи держави і права/ Г. Г. Забарний, Р. А.Калюжний, В. К. Шкарупа. – К.: Паливода, 2002. – 613 с.
12. Зайчук О. В. Теорія держави і права: Академічний курс: підруч. / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
13. Запара С. І. Правознавство: навч. посібник для студ. вузів / за заг. ред. С. І. Запара. – Суми : Університетська книга, 2009. – 639 с.
14. Керецман В. Правознавство / В. Керецман, О. Семерак. – К.: Атіка, 2002. – 399 с.
15. Ківалов С. В. Основи правознавства України/С. В. Ківалов, П. П. Музиченко та ін. – Х.: Одиссей, 2007. – 440 с.
16. Кириченко В. М. Правознавство: курс лекцій : навчальний посібник для студ. вузів / В. М. Кириченко. – Запорізький нац. техн. ун-т. – К.: Центр учбової літ., 2007. – 239 с.
17. Котюк В. О. Основи держави і права: Навч. посіб. Вид. 3-тє, доп. і перер. / В. О.Котюк. – К.: Вентурі, 2001. – 432 с.
18. Лазарев В. В. Теория государства и права / В. В. Лазарев, С. В. Лыпень. – М.: Спарк, 2000. – 511 с.
19. Лисенков С. Л. Основи правознавства. – К.: Либідь, 2000. – 392 с.
20. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах. – М.: Юристъ, 2002. – 300 с.
21. Марченко М. Н. Общая теория государства и права: Академ. курс в трех томах. Т.1 / Под ред. М. Н. Марченко. – М.: Норма, 2007. – 712 с.

22. Молдован В. В. Правознавство за рейтингово-модульною системою навчання: навчальний посібник для студ. вузів / В. В. Молдован, Л. І. Чулінда. – Міжгалузевий ін-т управління. – К.: Центр навчальної літ., 2006. – 182 с.
23. Ортинський В. Л. Основи держави і права України: Підручник / За ред. проф. В. Л. Ортинського, проф. В. К. Грищука, М. А. Мацька. – К.: Знання, 2008. – 583 с.
24. Пастухов В. П. Основи правознавства/В. П. Пастухов, В.Ф. Пеньківський, М. Ю. Наум. — К.: Знання, 2000. – 356 с.
25. Пахомов И. Н. Основы государства и права/Под редакцией И.Н. Пахомова. – Харьков: Одиссей, 2002.– 338 с.
26. Пузанова В. И. Основы права: Учебное пособие / Под общ. ред. В.И. Пузановой. – О.: Феникс, 2004. – 672 с.
27. Погорілко В.Ф. Правознавство : підручник для студ. вузів / В. Ф. Погорілко, Г. А. Шпиталенко. – 2-е вид., випр. й доп. – К.: Каравела, 2011. – 591 с.
28. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. Вид. 5-е, зі змінами / П. М. Рабинович. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
29. Савчин М. В. Порівняльне правознавство: Загальна частина : посібник для студ. вузів/М. В. Савчин. – Закарпатський держ. ун-т. – Київ: Центр навчальної літ., 2005. – 287 с.
30. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права / О. В. Сердюк. – Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків: Яшма, 2007. – 319 с.
31. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Энциклопедический курс/ О. Ф. Скакун. – Х.: Эспада, 2007. – 840 с.
32. Сырых В. М. Теория государства и права: учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. / В. М. Сырых. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2007. – 704 с.

33. Тимченко С. М. Правознавство: Практикум: Навч. посібник для студ. вузів/за ред. С. М. Тимченко, Т. О. Коломоєць. – Суми: Університетська книга, 2007. – 218 с.
34. Тимченко С. М. Правознавство: навч. посібник для студ. вузів/за заг. ред. С. М. Тимченко, Т. О. Коломоєць. – Суми: Університетська книга, 2008. – 554 с.
35. Чернадчук В. Д. Правознавство : навчальний посібник для студ. вузів / В. Д. Чернадчук, В. В. Сухонос, Р. В. Афанасьєв [та ін.]; за ред. В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2005 . – 908 с.
36. Шпиталенко Г. А. Основи правознавства: навчальний посібник для студ. вузів/Г. А. Шпиталенко, Р. Б. Шпиталенко. – 4-те вид. – К.: Каравела, 2006. – 375 с.

Спеціальна література

1. Александров В. І. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. – К.: Атіка, 2009. – 408 с.
2. Антонов В. М. Інтелектуальна власність і комп'ютерне авторське право / В. М. Антонов. – К.: КНТ, 2006. – 520 с.
3. Баулін Ю. В. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – Х.: Право, 2010. – 456 с.
4. Беззуб Б. С. Порівняльне трудове право: навч. посіб./Б. С. Беззуб, Л. В. Голяк, О. М. Кісілевич та ін. – К.: МАУП, 2005. – 176 с.
5. Бойко М. Д. Порівняльне трудове право: навчальний посібник/М.Д. Бойко. – К.: Атіка, 2007. – 384 с.
6. Бойко М. Д. Трудове право України: навчальний посібник. Курс лекцій/ М. Д. Бойко. – К.: «Олан», 2005. – 336 с.
7. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник/Р. В. Вереша. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 960 с.

8. Гель А. П. Кримінально-виконавче право України: навч. посібник/А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.
9. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. посіб./О. М. Гончаренко. – К.: Знання, 2008. – 207 с.
10. Гопанчук В. С. Сімейне право України: підручн./ В. С. Гопанчук. – К.: Істина, 2002. – 304 с.
11. Дзера О. В. Цивільне право України: підручник: у 2 кн./О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. – Кн. 2. – К.: Юрінком Інтер, 2005.– 640 с.
12. Дзера О. В. Цивільне право України: підручник: у 2-х кн./О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. – Кн. 1. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 736 с.
13. Дмитренко Ю. П. Трудове право України: підручник/Ю. П. Дмитренко. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 624 с.
14. Дякович М. М. Сімейне право: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл./М. М. Дякович. – К.: Правова єдність, 2009. – 512 с.
15. Ковалів З. Р. Адміністративна діяльність: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.]/М. В. Ковалів, З. Р. Кісіль, Д. П. Калаянов та ін. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.
16. Лаврінчук І. П. Трудове законодавство України: Гендерна експертиза / Т. М. Мельник. – К.: Логос, 2001. – 70 с.
17. Омельчук О. М. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник/О. М. Омельчук. – К.: Алерта, 2010. – 208 с.
18. Орлюк О. П. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: підруч. для студ. вищих навч. закладів/О. П. Орлюк, Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сіверський та ін. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 696 с.
19. Остапенко О. І. Адміністративне право: Навчальний посібник/О. І. Остапенко, З. Р. Кісіль, М. В. Ковалів, Р. В. Кісіль. – К.: Правова єдність, 2008. – 533 с.

20. Павлик П. М. Трудове право України: навч. посіб. для дистанційного навчання/За наук. ред. Н. Р. Малишевої. – К.: Університет «Україна», 2006. – 466 с.
21. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: підручник/В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К.: Правова єдність, 2010. – 432 с.
22. Ромовська З. В. Сімейне законодавство України: Гендерна експертиза/З. В. Ромовська. – К.: Логос, 2001. - 40 с.
23. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 532 с.
24. Ротань В. Г. Науково-практичний коментар Законодавства України про працю/В. Г. Ротань, І. В. Зуб, О. Є. Сонін. – К.: Атіка, 2008. – 680 с.
25. Совгиря О. В. Конституційно-процесуальне право України: навч. посіб./О. В. Совгиря. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 536 с.
26. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навчальний посібник/С. Г. Стеценко. – К.: Атіка, 2009. – 640 с.
27. Теліпко В. Е. Трудове право України: навч. посіб/В. Е. Теліпко, О. Г. Дутова. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.
28. Харитонов Є. О. Цивільне та сімейне право України: підруч./Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубєва. – К.: Правова єдність, 2009. – 968 с.
29. Харитонов Є. О. Цивільне право України: В 2-х томах. Т. 2. Підручник/За ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова, канд. юрид. наук Н. Ю. Голубєвої. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 872 с.
30. Харитонов Є. О. Цивільне право України: В 2-х томах. Том. 1. Підручник/За ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова, канд. юрид. наук Н. Ю. Голубєвої. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 832 с.
31. Червоний Ю. С. Сімейне право України: підручн./ Ю. С. Червоний. – К.: Істина, 2004. – 400 с.
32. Черноног Є. С. Державна служба: історія, теорія і практика: Навч. посіб./Є. Г. Черноног. – К.: Знання, 2008. – 458 с.

33. Чушенко В. І., Заяць І. Я. Конституційне право України: підручник/В. І. Чашенко, І. Я. Заяц. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 488 с.
34. Шляхтун П. П. Конституційне право України: підручник/П. П. Шляхтун. – К.: Освіта України, 2008. – 592 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Офіційний сайт Верховної Ради України - <http://www.rada.gov.ua>
2. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України «Урядовий портал» - <http://www.kmu.gov.ua/control/>
3. Офіційний сайт Президента України «Офіційне інтернет - представництво»: <http://www.president.gov.ua/>
4. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України - <http://mfa.gov.ua/ua>
5. Офіційний сайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів України - <http://vkksu.gov.ua/>
6. Офіційний сайт єдиного державного реєстру судових рішень України - <http://reyestr.court.gov.ua>.
7. Перелік серверів державних органів на сайті Верховної Ради України - <http://www.rada.kiev.ua/laws/pravo/all/sites.htm>
8. Офіційний сайт Верховного суду України - <http://www.scourt.gov.ua/>
9. Офіційний сайт Міністерства юстиції України - <http://www.minjust.gov.ua/>
10. Офіційний сайт Конституційного Суду України - <http://www.constcourt.gov.ua/>
11. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії - <http://www.cvk.ukrpack.net/>

ГРИНЬ О.Д., ДОНЧЕНКО О.І.

Навчальне видання

ПРАВознавство

Навчальний посібник

Підписано до друку 31.05.2016.
Формат 60x84/16. Обл.-вид.арк. 8,84. Ум.-друк. арк. 11,9.
Наклад 100. Папір офсетний. Друк на дуплікаторі. Зам. № _____.

Віддруковано з готового оригінал-макету ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25. Тел. (048) 7777-591.
www.law-books.od.ua